

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**FÂTİMÎLER DÖNEMİ İÇİN YENİ BİR KAYNAK:
MERAKLAR KİTABI'NA GÖRE OKYANUSLAR,
DENİZLER, NEHİRLER VE GÖLLER**

Rumeysa PEKER

2501181909

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK

İSTANBUL – 2022

ÖZ

FÂTİMÎLER DÖNEMİ İÇİN YENİ BİR KAYNAK: *MERAKLAR KİTABI*'NA GÖRE OKYANUSLAR, DENİZLER, NEHİRLER VE GÖLLER

RUMEYSA PEKER

Fâtımîler, Sünnî anlayışın karşısında durarak Şîî akideyi tüm dünyaya yaymak ve İslâm'ın gerçek temsilcileri olmak amacını taşımaktaydılar. Bu uğurda Kuzey Afrika bölgesinde genişlemeye başlayan Fâtımîler, kısa süre içinde Akdeniz'de de stratejik fetihler gerçekleştirmişlerdir. Akdeniz Havzası'nda üstünlük elde etmek onlar için öncelikli hedef olmasına rağmen Çin'e kadar uzanmak gâyesi gütmektedirler. Fâtımîler döneminde te'lif edilmiş anonim coğrafi bir kaynak olan *Meraklar Kitabı*'nda ele alınan haritalar üzerinden Fâtımîlerin denizcilik alanına ve su güzergâhlarına yüklediği askerî, siyâsî, sosyal ve iktisâdî anlamı ortaya çıkarmayı hedefleyen bu araştırmada Ortaçağ'daki diğer kaynak eserlerle mukayese yoluna gidilerek su coğrafyalarının temel özellikleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fâtımîler, denizcilik, İslam coğrafyacıları, Şîî akîde, genişleme politikaları.

ABSTRACT

A NEW SOURCE FOR THE PERIOD OF FATIMIDS: OCEANS, SEAS, RIVERS AND LAKES ACCORDING TO *THE BOOK OF CURIOSITIES*

RUMEYSA PEKER

The Fāṭimids, standing against the Sunnī understanding, aimed to spread the Shi‘a creed all over the world and to be the true representatives of Islam. For this reason, Fāṭimids, who started to expand in the North African region, made strategic conquests in the Mediterranean in a short time. Although gaining superiority in the Mediterranean Basin was their primary goal, they were aiming to reach as far as the Chinese region. *The Book of Curiosities*, which is an anonymous geographical source, was chosen as the subject of the thesis for the master’s thesis. The research aims to reveal the military, political, social and economic meaning that the Fāṭimids attributed to the maritime area and water routes through the maps discussed in *the Book of Curiosities*.

Keywords: Fāṭimids, maritime, Islamic geographers, Shi‘a creed, enlargement policies.

ÖNSÖZ

Coğrâfî kaynaklar, muhtevâ açısından oldukça zengin tarihsel veriler içermektedirler. Mezkûr alanda verilen eserler incelendiğinde, bu çalışmalardan; yeryüzüne dâir iklim, yer şekilleri, bitki örtüsü, canlı türleri gibi bilgilerin yanında şehirlerin sınırları, birbirine komşu olan ülkeler, kentlerdeki mevcut pazarlar, buralarda satılan yerel ürünler, tarlalardan edinilen hasat ve ürünlere konulan vergiler, devletlerin yetiştirdiği âlimler, ibâdethâneler, medreseler, nüfus gibi; bir dönemin anlaşılması için gerekli olan her alan hakkında mâlûmat elde edilebilmektedir. Bunun yanı sıra tarih boyunca çizilen haritalara bakıldığında; merkeze alınan ülkeler ve bu ülkelerin ön plâna çıkarılan unsurları ele alınarak bir müellifin siyâsî görüşüne dâir çıkarımlar yapmak mümkün olmaktadır.

Tezin konusu olan *Meraklar Kitabı*, Kahireli anonim bir müellif tarafından te'lif edilmiş, içinde ayrı bölgelere âit renkli harita ve diyagramların yanı sıra su coğrafyası ve yollarına dâir açıklamaların da yer aldığı mühim bir kaynaktır. Okuyucuya Fâtımîler hakkında tarihsel bir bakış açısı kazandırmayı mümkün kılan bir yapıya sâhiptir.

Teze; Fâtımîlerin siyâsî, toplumsal, dînî bakış açısının ele alındığı; bunun yanı sıra *Meraklar Kitabı*'nın yazıldığı dönemi ve bu eserin mahiyetini aktaran bir giriş bölümü ile başlanmaktadır. Ardından, Kahireli anonim müellif tarafından kaleme alınan bu eserde okyanus, deniz, nehir ve göllerin ele alınış biçimi diğer müelliflerin çalışmalarıyla kıyaslanarak tartışılmıştır.

Meraklar Kitabı, içinde bir dikdörtgen dünya haritası; Akdeniz, Hint Okyanusu, Hazar Denizi'ne âit özel haritalar; Nil, Fırat, Dicle, İndus, Ganj, Ceyhun nehirleri ve aynı zamanda dünyanın çeşitli yerlerinden, önemli bulunan göllerin ele alındığı müstakil diyagramlar içermektedir. Bunun yanında eser; dünyadaki diğer okyanus, deniz, nehir ve göller hususunda da izâhat ve Fâtımîlerin su coğrafyasına bakış açısı hakkında önemli veriler barındırmaktadır. Bu çalışmada; *Meraklar Kitabı*'nda okyanuslar, denizler, nehirler ve göllerin nasıl ele alındığı, bunun Fâtımîlerin siyâsî, iktisâdî ve sosyal alanlarında nasıl bir tesire sâhip olduğu değerlendirilmiştir.

XI. yüzyıla âit olan ve tarih boyunca birçok nüshası kopyalanmış olan *Meraklar Kitabı*, 2000’li yılların başında Londra’da bulunmuştur. Yapılan çalışmalar neticesinde; daha önce gün yüzüne çıkmamış bu eserin, dünyanın muhtelif yerlerinde sekiz ayrı kopyası olduğu ortaya çıkmıştır. Yossef Rapoport ve Emilie Savage-Smith tarafından gün yüzüne çıkarılan bu eser, henüz Türk literatüründe gerekli ehemmiyeti görmemiştir. Bu tezin amacı, araştırmacılara tarih alanında yeni bir bakış açısı kazandıracak olan bu eseri; Tarih kürsüsünde tartışmaya açmak ve Ortaçağda yapılan diğer çalışmalarla kıyaslayarak konuya dâir yeni bir bakış açısı sunmaktır.

Tez konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın kaleme alınma sürecinde desteklerini esirgemeyen; gerekli kaynakları belirleme ve temin etme sürecinde maddî ve manevî olarak varlığını hissettiren, metinlerimi inceliklerle okuyup değerlendiren, sorularımı dikkate alan ve her koşulda kendisini ulaşılabilir kılarak gerçek bir hoca-talebe irtibatı kurulabilmesini sağlayan kıymetli hocam Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK’e müteşekkirim. İyi bir Ortaçağ Tarihi eğitimi almamı sağlayan ve ilgilerimin gelişmesini destekleyen İstanbul Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’ndaki değerli hocalarım Prof. Dr. Muharrem KESİK ve Prof. Dr. Ebru ALTAN’a teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanı sıra maddî ve manevî desteklerini üzerimden bir an olsun ayırmayan, hayattaki en büyük sığınaklarım sevgili annem Meryem ve babam Hamit PEKER’e ve bu süreçte her türlü derdimi dinleyip çalışmamı devam ettirebilmemde beni motive eden sevgili kız kardeşim Şeyma ve ağabeyim Ahmet Taha PEKER’e, ailemize yeni katılan ağabeyimin kıymetli eşi Yasemin PEKER’e sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

Rumeysa PEKER

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OKYANUSLAR VE DENİZLER

1.1. Hint Okyanusu.....	14
1.2. Akdeniz.....	28
1.3. Hazar Denizi.....	48
1.4. Diğer Okyanus ve Denizler.....	54

İKİNCİ BÖLÜM

2. NEHİRLER

2.1. Nil Nehri.....	57
2.2. Fırat ve Dicle Nehirleri.....	72
2.3. İndus ve Ganj Nehri.....	80
2.4. Ceyhun Nehri.....	87

2.5. Diğer Nehirler.....	91
--------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GÖLLER

1. Göller.....	97
----------------	----

SONUÇ	106
--------------------	-----

BİBLİYOGRAFYA	109
----------------------------	-----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1 :	16
Şekil 1.2 :	30
Şekil 1.3 :	31
Şekil 1.4.:	37
Şekil 1.5.:	38
Şekil 1.6.:	39
Şekil 1.7.:	40
Şekil 1.8.:	49
Şekil 2.1.:	58
Şekil 2.2.:	59
Şekil 2.3.:	60
Şekil 2.4.:	73
Şekil 2.5.:	74
Şekil 2.6.:	81
Şekil 2.7.:	88
Şekil 3.1.:	98
Şekil 3.2.:	99

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale, adı geçen madde
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme

GİRİŞ

Muhtevâ ve mâhiyetinin daha iyi anlamlandırılması için bir Fâtımî kaynağı olan *Meraklar Kitabı*'nı (Kitab Garâibü'l-fünûn ve Milhi'l-uyûn/The Book of Curiosities of The Sciences and Marvels for The Eyes) otorite kabul edilen diğer İslâm coğrafyacılarının eserleri ile kıyaslamak önemlidir. Bu çalışmada, araştırmanın konusunu derinleştirdiği düşünülen İslâm coğrafya kaynakları ve seyahatnâmelerden istifâde edilmiştir.

A) Tezde istifâde edilen başlıca Arapça kaynak eserler şunlardır:

1) Ya'kubî, Ahmed b. İshak b. Vâzih (ö. 292/905): III. (IX) yüzyılda yaşamış önemli bir tarihçi ve coğrafyacısıdır. Tarih alanında büyük bir dünya tarihi te'lif etmiş olan müellifin, 278 (891) senesinde tamamladığı *Kitabu'l-Buldân*¹ adlı coğrafya kitabı ise bu alandaki en eski ve kıymetli eserlerden biridir.² Bu çalışmada, daha çok İslâm coğrafyalarına âit karasal bölgeleri aktaran eser, *Meraklar Kitabı* ile bakış açısı farkları açısından ele alınmıştır.

2) İbn Rüste [Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste] (ö. 300/913'ten sonra): Aslen İsfahanlıdır. 290 (903) yılında Hicaz'a gittiği bilinmektedir. Hakkında yeterli bilgi bulunmayan müellifin, bu çalışmada kullanılan *el-A'lâku'n-nefise*³ adlı eseri, 290-300 (903-913) tarihleri arasında te'lif ettiği düşünülmektedir. Bu çalışmanın yalnızca yedinci cildi günümüze kadar gelmiş ve bu cilt De Goeje tarafından 1892 yılında Leiden'de neşredilmiştir. Bu cildin yoğunluğuna bakıldığında, eserin tamamının oldukça hacimli olduğu düşünülmektedir.⁴ İbn Rüste'nin eserinde göksel dünyaya âit verilerin bulunması, *Meraklar Kitabı* müellifinin anlayışına çok yakındır. Bu çalışmada iki müellifin yeryüzünü ele alış biçimleri karşılaştırılmıştır.

3) Kudâme b. Ca'fer [Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî] (ö. 337/948 [?]): Abbâsî divân kâtibi olan müellif, Hıristiyan

¹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2002.

² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 51-52; Murat Ağarı, "Ya'kubî", *DİA*, XLIII, 287-288.

³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, Türkçe trc. Ali Fuat Eker, Ankara 2017.

⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya...*, s. 98-99; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX., 253-254.

asıllı olup dedesi İslâmiyeti kabul ettikten sonra Müslüman olmuş bir âileden gelmektedir. Daha ziyâde kâtiplik sanatı ve kamu maliyesi hakkında mâlûmat içeren ünlü eseri *Kitâbü'l-Harâc*'da,⁵ coğrâfî bilgilerin yer aldığı ayrı bir bölüm bulunmaktadır.⁶ Bu çalışmada, mezkûr eserde yer alan, deniz alanı ve su kaynakları hakkındaki içerikten istifâde edilmiştir.

4) İstahrî [Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî] (ö. 340/951-952'den sonra): Belh Okulu'na mensup klâsik dönem İslâm coğrafyacılardanandır. Dönemin önemli müelliflerinden biri olan İbn Havkal ile 340 (951-952) yılında Sind bölgesinde veyâhut Bağdat'ta görüşmüş olduğu ve İbn Havkal'ın, kendisinden etkilendiği bilinmektedir. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*⁷ adlı coğrafya eserinde müellif, iklimlere ayırdığı bölgelerdeki şehirleri ayrıntısı ile ele alır; bu anlatımlarda deniz yolu ve su kaynakları hakkında da önemli veriler sunar. Kendisinden sonra gelen coğrafyacılar tarafından kaynak olarak kullanılan bu eser, yeryüzünü ele alış biçimi *Meraklar Kitabı* ile kıyaslanmak sûretiyle çalışmaya dâhil edilmiştir.⁸

5) Mes'ûdî [Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî] (ö. 345/956): X. yüzyılda kalıcı eserler vermiş, büyük bir tarihçi ve coğrafyacıdır. 20'den fazla eseri mevcuttur. Çin Denizi'nden Akdeniz'e kadar geniş bir havzada seyahatler yapmış ve tarih birikiminin yanı sıra coğrâfî veriler toplamıştır. Bu çalışmada kullanılan *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*⁹ adlı eseri, hem tarih hem de coğrafya hakkında kapsamlı mâlumat içermektedir.¹⁰

6) İbn Havkal [Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî] (ö. IV/X. yüzyıl sonları): Aslen Nusaybin'lidir ancak Bağdat'ta yaşadığı tahmin edilmektedir. Doğum ve ölüm yılları kesin olarak bilinmeyen müellif, 331-367 (942-978) tarihleri arasında hem ticâret yapmak hem de coğrâfî veri toplamak amacıyla İslâm topraklarında seyahatler yapmıştır. Bu yolculukları sırasında tuttuğu seyahat

⁵ Kudâme İbn Cafer, *Kitâbü'l Harac*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.

⁶ Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311-312.

⁷ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2015.

⁸ Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205.

⁹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.

¹⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya...*, s. 60-61; Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, XXIX, 353-355.

notlarını *Sûretü'l-Arz*¹¹ isimli eserde toplamıştır. Ayrıca müellifin Fâtımî taraftarı olduğuna dâir mâlûmat da mevcuttur ancak bu konuda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.¹² Bu çalışmada, İbn Havkal'ın bölgesel haritaları, *Meraklar Kitabı*'nın su yollarına odaklanan haritalarıyla mukayese edilerek ele alınmıştır.

7) Mukaddesî [Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî] (ö. 390/1000 yılı civarı): IV. (X) yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, Arap coğrafyacılarının en iyi temsilcilerinden biridir. Müellif, Beytûlmakdis/Beytûlmukaddes ismi ile de anılan Kudüs'te doğduğu için bu isimle anılmaktadır. Kendisi hakkındaki bilgiye te'lif ettiği *Ahsenü't-Takâsîm*¹³ eserinden ulaşılabilmektedir. Çalışmasında meslekî terminolojiye yer veren ilk Müslüman müellif olan Mukaddesî, coğrafya ilmini günümüzde “*beşerî coğrafya*” diye adlandırılan ilim alanına çeviren ilk kişidir.¹⁴ Kahireli anonim müellif ile yakın dönemde yaşamış olan yazarın mezkûr eseri, bu çalışmaya İslâm coğrafya kaynaklarına dâir farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

8) Şerîf el-İdrîsî [Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî] (ö. 560/1165): 493 (1100) yılında Sebte'de doğdu. Kurtuba'da eğitim aldıktan sonra İspanya ve Kuzey Afrika'da çıktığı uzun seyahatlerden sonra, Sicilya Kralı II. Roger'in (524-549/1130-1154) hâkimiyetinin ilk yıllarında, Sicilya'nın başşehri Palermo'ya yerleştiği ve burada vefat ettiği bilinmektedir. İdrîsî, II. Roger'in sarayında büyük itibar görmüştür. Kral, mezkûr müellifin başkanlığında, coğrafyacı âlimlerce hazırlanan *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâk el-Âfâk*¹⁵ adlı bir coğrafya kitabı te'lif ettirdi. Bu eserde, bilinen dünyanın sınırları içinde kalan bölgeler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler ele alınmıştır.¹⁶

9) Ebû Hâmid el-Gırnâtî [Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî el-Gırnâtî] (ö. 565/1169): Endülüslü coğrafyacı

¹¹ İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.

¹² Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya...**, s. 101-102; Şeşen, “İbn Havkal”, **DİA**, XX, 34-35.

¹³ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, **İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)**, Türkçe trc. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015.

¹⁴ Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, XXVII, 431-432.

¹⁵ İdrîsî, **Kadim Dünya Coğrafyası**, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2021.

¹⁶ Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya...**, s. 108-109; Ramazan Şeşen, “İdrîsî, Şerîf”, **DİA**, XXI, 493-495.

ve seyyahtır. Neredeyse tüm hayatı yolculuk içinde geçmiş olan müellif, yaşamının son demlerinde *Tuhfetü'l-elbâb ve Nuhbetü'l-a'câb*¹⁷ isimli eseri kaleme almıştır. Coğrâfî verilere olağanüstü meseleleri de ekleyen yazardan, su kaynaklarına dâir bazı bilgiler elde edilebilmektedir.¹⁸

10) Ebü'l-Fidâ [Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî] (ö. 732/1331): 672 (1273) yılında Dımaşk'ta doğdu. 25 Rebûlâhîr 712 (30 Ağustos 1312) tarihinde el-Melikü's-Sâlih lakabıyla Hama Meliki oldu. Eyyûbî hânedanına mensup bir melik olmasının yanı sıra tarihçi ve coğrafyacıdır. Erken yaşlarından itibaren, kendi döneminde yaşanan olayları kaydetmeye başladı. Aynı zamanda coğrafya alanında ciddî bir birikime sâhipti. VIII. (XIV.) yüzyılda te'lif ettiği coğrafya alanında yazılmış en değerli kitaplardan biri olan *Takvîmü'l-Büldân*¹⁹ adlı eser, bu çalışmada istifade edilen kaynaklardan biridir. Zira müellif bu yapıtında; Batlamyus (ö. 168 [?]), el-Bîrûnî (ö. 441-442/1050 civarı), Yakubî, İdrîsî, İbn Havkal, İbn Hurdadbih (ö. 299-300/912), İbnü'l Esîr (ö. 630-631/1233), Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672-673/1274) gibi önemli âlimlerin de bulunduğu, 30'dan fazla kaynaktan yararlanmış ve bu büyük coğrafyacıların eserlerini karşılaştırmalı olarak ele alarak eksiksiz bir eser ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu sebeple, İslâm coğrafya kaynaklarını karşılaştırmalı olarak ele alındığı bu çalışmada Ebü'l-Fidâ'nın eserinin kullanılması elzemdir.²⁰

B) Çalışmada istifade edilen başlıca Farsça kaynak eserler şunlardır:

1) *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*²¹: Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı olan bu eser anonim olmasına rağmen V. Minorsky, onun müellifinin İbn Ferîğün olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca bu eserin 372 (982-983) yılında yazıldığı ve Afganistan'ın kuzeyindeki Cûzcân bölgesinde varlığını devam ettiren Ferîğünîler hânedanından Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulduğu bilinmektedir.

¹⁷ Ebû Hâmîd Muhammed El- Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, haz. ve trc. Fatih Sabuncu, İstanbul 2011.

¹⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya...*, s. 109-110; Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmîd el-Gırnâtî", *DİA*, X, 128-130.

¹⁹ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

²⁰ Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, X, 320-321.

²¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, Türkçe trc. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.

Bu çalışmada, dönemin diğer coğrafyacılarının genel eğiliminin aksine, İslâm ülkeleri dışında kalan yerlerin anlatıldığı bölümün İslam ülkeleri hakkında bahsedilenden fazla olduğu görülmektedir.²² Bu anonim eser literatüre, Türk-İran dünyasının tarihî coğrafyası hakkında önemli çalışmaları olan Rus şarkiyatçısı Vladimir F. Minorsky (ö. 1966) tarafından kazandırılmıştır.²³

2) Nâsır-ı Hüsrev [Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî] (ö. 465/1073'ten sonra): 394 (1004) yılında Horasan bölgesinde Belh şehrinde doğmuş filozof, şair, âlim ve seyyahtır. Yirmili yaşlarında Gazneli Mahmud ve sonraki dönemde Mesud'un hizmetinde kâtip olarak görev aldı. 431 (1040) yılından sonra Selçukluların hizmetine girdi. Bir süre sonra yaşadığı fikir çatışmaları üzerine her şeyi bırakıp 437 (1045) senesinde hac yolculuğuna çıktı. Yedi yıl süren bu yolculuk sürecinde pek çok şehri görmüş ve seyahatlerine dâir notlar alarak *Sefernâme*²⁴ adlı eseri yazmıştır. Hac sonrasında İsmâîlî akîdeye yakınlığını açıklamıştır. Hayatının geri kalanında İsmâîlî görüşleri yaymaya çalışmış ve bu amaç uğruna eserler vermiştir.²⁵ Kahireli anonim müellif gibi XI. yüzyılda yaşamış ve İsmâîlî akîdeyi benimsemiş olması Nâsır-ı Hüsrev'i bu çalışma için vazgeçilmez kılmaktadır.

Tezde kullanılan kaynak eserlere dâir değerlendirmenin akabinde, araştırmanın asıl konusu olan *Meraklar Kitabı*'nın ortaya çıktığı dönem ve koşullar ele alınarak bu eserin muhtevası ve mâhiyeti hakkında bilgi vermek isâbetli olacaktır.

Adını Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'dan alan, esası İsmâîlîlik teşekkülüne dayanan Fâtımî Devleti, 297-567 (909-1171) yılları arasında Kuzey Afrika, Suriye ve Mısır bölgelerinde hüküm sürmüş bir Şîi-Arap devletidir. İslâmiyet'in orta yol inancı olan Ehl-i Sünnet çizgiden ayrılarak İsmâîlî akîdeyi benimseyen Fâtımîler, Abbâsî Hilâfeti'ne (132-656/750-1258) karşı; Şîi fikirler ile hareket etmiş ve İslâm dünyasında hâkim güç olmak için mücâdele vermişlerdir. Bu sebeple Fâtımîlerin dış siyâseti; İslâm'ın gerçek temsilcileri olduklarını ispatlamak üzerine tesis edilmiş ve

²² Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, XVIII, 304.

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Christine Woodhead, "Minorsky, Vladimir Fedorovich", *DİA*, XXX, 116-117.

²⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Türkçe trc. Abdülvehhab Tarzi, Ankara 1950.

²⁵ Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *DİA*, XXXII, 395-397.

bu gâye için onlar; İsmâîlî fikirlerini, inançlarını dünyanın her köşesine ulaştırmayı hedefleyen, dâîlik olarak adlandırdıkları misyonerlik faâliyetleri geliştirmişlerdir.²⁶

Tunus'ta kurulduktan 60 yıl sonra, 363'te (969) Mısır'ı ele geçirmelerinin ardından, yeni bir şehir kurup başkenti buraya, inşâ ettikleri Kahire'ye taşıyan ve de hâkimiyet sahasını Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Malta, Sicilya, Sardinya, Korsika, Mısır, Filistin, Lübnan, Ürdün ve Suriye bölgelerine kadar genişleten Fâtımîlerin, Akdeniz sâhillerindeki mevcudiyeti; diğer devletlerle ticârî, askerî temaslar kurmasını kolaylaştırmış ve belirli bir dönem dünya siyâsetinde kritik bir mevkide olmalarına zemin hazırlamıştır. Zîra Akdeniz bölgesi, bütün çağlarda ticârî ve siyâsî anlamda stratejik öneme sahip olmuş; devletlerarası ilişkilerde canlılığını her dönem muhâfaza etmiştir. Tarih boyunca jeopolitik ve iktisâdî anlamdaki ehemmiyeti sebebiyle Akdeniz sâhilleri, dünya siyâsetinde söz sâhibi olmak isteyen her devlet için hâkimiyet altına alınması önem arz eden bir havza olmuştur. Bu durumun farkında olan Fâtımîler, denizciliği oldukça önemsemiş, bunun netîcesinde başarılı deniz seferleri düzenlemelerini sağlayan müstahkem limanlar ve garnizonlar inşâ etmişlerdir.²⁷ Bu minvalde değerlendirildiğinde, Fâtımîlerin Kuzey Afrika bölgesindeki hâkimiyet sâhasının, devletler arasındaki münâsebetlerde stratejik bir ehemmiyete sâhip olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey Afrika bölgesi, tarih boyunca siyâsî istikrarın suhuletle sağlanamadığı, karışık bir bölge olmuştur. Fâtımîler bölgede hüküm sürmeye başladıktan sonra İsmâîlî mezhebinin İfrîkiye'de varlık göstermesi, mevcut karışıklığı daha da artırmıştır. Bu dönemde bölge, Şîî ve Sünnî²⁸ mezheplerinin varlık mücâdelesini verdiği sâhalardan biri hâline gelmiştir. Kuzey Afrika'nın kadim topluluklarından biri olan Berberî²⁹ kabileleri tarafından çıkarılan karışıklıklar sebebiyle bölge, idâre altına alınması güç bir yer olmaya başlamıştır. İfrîkiye'de ciddî bir dirençle karşılaşmalarına rağmen Fâtımîler, ardı ardına gerçekleştirdikleri fetihler ve misyonerlik faâliyetleri ile bölgede varlık gösterebilmek için önemli bir çaba sarf

²⁶ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", **DİA**, XII, 228-237.

²⁷ Murat Öztürk, "Yahyâ b. Saîd el-Antâkî'nin Târîh'inde Bahrî Seferler, Denizcilik ve Nil Nehri", **Şarkiyat Mecmuası**, 39/2021, s. 187.

²⁸ O dönem bölgedeki hâkim İslâm mezhebi Mâlikîlik idi.

²⁹ Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", **DİA**, V, 478-483.

etmiş ve bu sâyede Afrika'da bulunan Sünnî topluluklar üzerinde kısa sürede etkili olmayı başarmışlardır.

Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki, X. yüzyıl Fâtımîler için parlak bir dönem olmuştur. Kuruluş dönemi, hızlı bir ilerleyişi, stratejik ve iktisâdî anlamda öneme sâhip toprakların fethini de berâberinde getirmiştir. Başkentin İfrîkiye'den Mısır'a taşınması sonrasında, Doğu'ya açılma ve Abbâsî Hilâfeti'ne son verme emelleri daha da güçlenmiştir. Diğer yandan ise Akdeniz'de Sicilya, Malta gibi önemli adalar fethedilmiş; Orta Akdeniz'in batı kısmında egemenlik sağlanmış; Güney İtalya'ya akınlar gerçekleştirilmiştir.³⁰ Zîra doğuya yönelme ve Akdeniz'de üstünlük sağlama fikri, Fâtımîlerin, Şiîliği dünyaya yayma politikası için önem arz etmekteydi.

Çalışmanın konusu olan *Meraklar Kitabı* 1020-1050 yılları arasında Fâtımî idâresindeki Kahire'de te'lif edilmiştir. Eserin bu yıllara atfedilmesi üç referans noktasına dayandırılmaktadır. Öncelikle *Meraklar Kitabı*'nın Nil Deltası'ndaki Tinnîs şehir adası ile ilgili bölümünde, 1014-1015 yıllarında tâcirler için altı büyük binâ inşâ edildiğinden bahsedilmektedir. Yâni müellifin, çalışmasını 1015'ten sonra kaleme almış olması gerekir. Ayrıca eserde; 996'dan 1021'e kadar Mısır ve Suriye'nin altıncı Fâtımî Halîfesi olan Hâkim-Biemrillâh'tan artık hüküm sürmüyormuş gibi bahsedilmektedir; buradan, eserin 1020 yılından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Son olarak eserde; Benî Kurrâ Kabilesi'nin İskenderiye yakınlarındaki ovalarda hâlâ yaşadığı belirtilmektedir. Benî Kurrâ Kabilesi'nin 1051-1052 seneleri arasında Fâtımîler tarafından bölgeden uzaklaştırıldığı bilindiği için; *Meraklar Kitabı*'nın 1051 yılından önce yazıldığı anlaşılmaktadır.³¹

Eserin yazıldığı dönem, baskıcı ve zâlim bir hükümdar olan Hâkim-Biemrillâh'ın (385-411/996-1021) öldürülmesinin ardından tahta çıkan oğlu Zâhir-Lii'zâzidînillâh (411-427/1021-1036) dönemiyle başlar. Halası Sittülmülk tarafından tahta çıkarılan Zâhir, yaşının da küçük olması dolayısıyla önce halasının vesâyetinde; Sittülmülk'ün 11 Zilkade 413'te (5 Şubat 1023) vefatının ardından ise vezirlerinin hükmü altında kalmıştır. Vezirlerin gölgesinde hüküm süren Zâhir-

³⁰ Seyyid, a.g.m., **DİA**, XII, 228-237. Fâtımîlerin deniz gücü hakkında geniş bilgi için bkz. Murat Öztürk, **Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

³¹ Yossef Rapoport-Emilie Savage-Smith, **Lost Maps of the Caliphs**, London 2018, s. 19.

Lii‘zâzidînillâh’ın döneminde, babası Hâkim Biemrillâh’ın baskıcı yasaklarının hafiflediği görülmektedir. Bu dönemde Mâlikîlik ile mücâdele devam etmiş, İsmâîlî öğretinin güçlendirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Diğer yandan Bizans ile ilişkiler iyileştirilmeye çalışılmış, Doğu’da ise Sünnîlerle mücâdeleye devam edilmiştir.³²

Zâhir-Lii‘zâzidînillâh’ın vefatının ardından oğlu Mead, henüz yedi yaşındayken Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094) lâkabıyla tahta çıkmıştır. Yaşı küçük olduğu için Müstansır-Billâh döneminde de idâre hükümdarın annesi, vezirleri ve saray yöneticilerinin etkisi altında bulunmaktaydı.³³ Müntasır-Billah dönemi, çalışmanın konusunu kapsayan 442 (1050) yılına kadar nispeten daha istikrarlı geçmiştir. 442’de (1050) vezirliğe atanan Hasan el-Yâzûrî devrinde iktisâdî problemlerin baş gösterdiği görülmektedir. Mezkûr yıldan sonra Türkler, Berberîler, Sudanlı köleler arasında gerginliklerin ve ülke içinde karışıklıkların ortaya çıktığı, devleti ciddî ölçüde etkileyen bir kıtlığın zuhur ettiği ve Bizans’la düzelen ilişkilerin Selçukluların araya girmesi sebebiyle yeniden bozulduğu bilinmektedir. Ancak Müstansır Billah dönemi ayrıca Şî‘î-İsmâîlî görüşlerin tüm İslâm dünyasında hâkim kılınması için büyük mücâdelelerin verildiği bir devirdir. Hatta bu dönemde Fâtımîler, Büveyhîleri (319-454/ 932-1062) Abbâsî Halîfesi’ne karşı kışkırtmış ve 13 Zilkade 450 (1 Ocak 1059) tarihinde Büveyhî kumandanı Besâsîrî Bağdat’ı işgal edip burada Halîfe Müstansır-Billâh adına hutbe okutmuştur.³⁴

Çalışmanın konusu olan *Meraklar Kitabı*, Fâtımîlerin yükseliş dönemine göre nispeten daha zayıf bir zamanda Fâtımî Kahiresi’nde kaleme alınmış; târih, coğrafya, astronomi hakkında bilgiler ve ayrıntılı yeryüzü haritaları ihtivâ eden anonim bir eserdir. Müellifin astronomi ve coğrafya alanındaki bilgisi ve derinliği, döneminin önemli bir ilim adamı olduğu yönünde fikir vermektedir. *Meraklar Kitabı*’nda Batlamyus’un *Coğrafya* isimli klâsikleşmiş eserinden yapılan alıntılar da anonim müellifin bilimsel araştırmalara ilgisini ispatlar niteliktedir.

³² Murat Öztürk, “Zâhir el-Fâtımî”, *DİA*, XLIV, 88-89.

³³ Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, Türkçe trc. Fatih Yücel, İstanbul 2021, s. 242-243.

³⁴ Abdülkerim Özaydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, XXXII, 119-121.

Meraklar Kitabı, 2000'lerin başında dikkate değer bir el yazması kopyası ortaya çıkana kadar modern bilim insanları tarafından bilinmemekteydi. Şu an hâlihazırda Bodleian Kütüphanesi'nde mevcut olan el yazması nüsha; XI. yüzyılda, Kahire'de yazılmış olan orijinal metnin -tahmînen- XII. yüzyılın nihâyetinde yazılmış nüshasıdır. XXI. yüzyılın başlarına kadar böyle bir kaynak eserin gün yüzüne çıkmamış olması bilim dünyasında hayretle karşılanmıştır. Eser; 14 özgün ve renkli harita, bunun yanında birçok diyagram ve XI. yüzyılda Bizans ile İslâm dünyası arasındaki seyahat ve iletişim yolları hakkında birçok yeni bilgi içermektedir.³⁵ Bu sebeplerle yapıt, XI. yüzyıl Arap dünyasını daha anlaşılır kılmak için önem arz etmektedir.

Ayrıca sonraki araştırmalarda; muhtelif kütüphanelerde, 1564 ile 1741 seneleri arasında târihlenen el yazmaları içinde, *Meraklar Kitabı* metninin tamamının veya bir kısmının şimdiye kadar fark edilmemiş sekiz kopyası daha olduğu tespit edilmiştir. Hatta bunlardan birinin 1611'den beri Bodleian'da olduğu ortaya çıkmış ve bu nüshanın tâcir ve Kral I. James'in Osmanlı sarayındaki elçisi Paul Pindar tarafından kütüphaneye verilmiş olduğu anlaşılmıştır.³⁶ Bu keşfedilen yeni nüshalar, metnin sonraki yüzyıllar için de önem arz ettiği ve bu sebeple yeniden ele alınıp muhafaza edildiğini göstermektedir.

Meraklar Kitabı, her biri ardışık bölüm ve konulara ayrılmış iki kitaptan oluşmaktadır. Arapça orjinal hâli 48 sayfadan oluşan bu metnin son birkaç sayfasının kayıp olduğu tahmin edilmektedir. Bu kaynak eserde mevcut olan birinci kitap göksel dünyayı ele almaktadır. Kitap, o dönem bilinen göksel evrenin en dış küresinin yapısından, biçiminden, niteliklerinden ve genişliğinden başlayarak iç içe geçmiş göksel küreleri tasvir eder. Zodyakın 12 işâreti; yedi gezegen; ay konakları, gösterge yıldızları ve konumları; kuyruklu yıldızlar, etkileri, durumları ve benzeri konular hakkında bilinmesi gerekenler bu bölümde anlatılır.³⁷

Ortaçağ döneminde, neredeyse herkes bir şekilde astrolojik bir dünya görüşüne bağlıydı. Bu bakış açısına göre, mikro kozmostaki hâdiseler makro kozmostaki

³⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 11.

³⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 19-20.

³⁷ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, ed. Yossef Rapoport, Emilie Savage-Smith, Leiden: Brill 2014, s. 325.

olanları yansıtmaktadır. Bu anlamda, yıldızların konumu dikkate alınarak gelecek hakkında çıkarımlarda bulunmak amacıyla ortaya çıkan ilm-i nücûm hakkında, İslâmî çevrelerce genel anlamda eleştirilen bir alan olsa da, ciddî bir literatürün mevcûdiyeti bilinmektedir.³⁸ Göksel olayların yeryüzünü etkilediği varsayımı, belirli din veya mezhep farklılıklarına bakılmaksızın bütün çevrelerce çok yaygın bir inaniştir. Evrene ilişkin böyle bir görüş, İslâm'ın gelişinden çok önce tüm düşünceler üzerinde bir dereceye kadar nüfuz etmişti ve yüzyıllar boyunca da böyle devam etti.³⁹ İki kısımdan oluşan *Meraklar Kitabı*'nın ilk kısmı yeryüzünü etkilediği varsayılan bu göksel olaylarla ilgilidir.

Eserin ikinci kısmında ise yedi bölgeye ayrılan yeryüzü; boylamları ve enlemleri; denizleri ve adaları; bölgelerin genişliği, yaylaları, ovaları, ünlü nehirleri ve meşhur yöreleriyle ele alınmaktadır. Eserde daha ayrıntılı işlenen bu ikinci kısmın konusu yerküredir. *Meraklar Kitabı*'nın odaklandığı esas yer bu ikinci kısımdır. Zîra göksel evrenin tasvirini yapan ilk kısım aslında yerkürede olup biten hâdiseleri yorumlamak, günün koşullarını idrak etmek ve gelecek hakkında bilgi edinebilmek için ele alınmaktadır.

İkinci kitapta öncelikle; yedi bölgede ele alınan yerkürenin her bölgesi ayrı ayrı incelenir. Ele alınan havzalarda yaşayan toplumların sosyal yapısı, dînî inanışları, fiziksel özellikleri; belli ırkların hangi konuda mâhir oldukları ve hangi hastalıklara yatkın olduklarına kadar pek çok konu hakkında bilgiler içerir. Ayrıca bölgenin fiziksel koşulları, iklim yapısı ve bölgelerde yaşayan hayvan ve bitki türleriyle ilgili detaylara yer verilir. Meşhur ticâret yolları ve stratejik bölgelere dikkat çekilir. Eseri değerli kılan özelliklerden biri, dikdörtgen bir dünya haritası içermesidir. Çalışmanın devamında var olan; dünya üzerindeki okyanuslara, denizlere, nehirlere, göllere, Akdeniz ve Hint Okyanusu'nda mevcut belirli adalara, bazı sâhil kentlerine ve ayrıca Bizans koylarına âit renkli harita ve diyagramlar bu eseri değerli kılan en önemli özelliklerdendir. Müellif, bu harita ve diyagramları detaylı anlatımlarla desteklemektedir. Ayrıca eserde, Arap Yarımadası'na dâir

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", **DİA**, XXII, 124-126.

³⁹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 31.

tasvirlerle, dünyanın ücra köşeleri hakkında anlatılara da yer verilir. Böylece eser, XI. yüzyıla âit önemli bilgiler edinilmesini sağlamaktadır.

İkinci kitapta dikkat çekici derecede üzerinde durulan ve bu çalışmanın da esasını teşkil eden konu, dünya üzerindeki su kaynakları ve yollarıdır. Eserin en dikkat çekici özelliklerinden biri; Fâtımîlerin siyâsî sahasına giren Akdeniz ve Nil Nehri gibi su yollarına yapılan vurgu, bâzı sâhil şehirlerine ve adalara âit limanların tafsîlâtlı incelemesidir. Bu vurgu, eserin ortaya çıkma amacına dâir muhâtabına fikir verir düzeydedir.

Mezkûr kaynak eserde kullanılan detaylar matematiksel olmaktan ziyâde târihsel ve coğrâfidir. Eserde mevcut olan haritalar önceki dönemlerde de kullanımına rastlanan ölçek çubuğu içermesine rağmen, matematiksel bir îzahı amaçlamaktan uzaktır. Eserin anonim müellifi de tasvirlerin; gerçeklikle birebir uygunluktan ziyâde temsîlî tasvirler olduklarını dile getirir.⁴⁰

Meraklar Kitabı ortalama eğitim seviyesine sahip birinin rahatlıkla anlayabileceği bir üslup ile te'lif edilmiştir. Bu sebeple; örneğin, gemicilerin pratik kullanımına uygun bir haritacılık tekniğiyle ele alınmaktan ziyâde, Fâtımîlerin hâkimiyet sahasında bulunan Nil Nehri ve Akdeniz'e stratejik anlamda odaklanan eserin; muhtemelen kartografi hakkında bilgisi daha az olan zengin patronlar, devlet görevlileri yahut bizzat dönemin halîfesi için tasarlandığı tahmin edilmektedir.⁴¹ Bu sebeple verilen coğrâfî mâlûmat, coğrafya bilimine de katkı sağlamasının yanında, daha çok târihî veri ihtivâ etmektedir. Bununla birlikte, coğrafya kitapları ve seyahatnâmelerin toplumların sosyal ve iktisâdî yönlerinin tahlil edilmesinde fazlasıyla önemli olduğu ve târihçilerin bu alanı ihmal etmemeleri gerektiği bilinmektedir.⁴² Bu eserde işâret edilen Bizans su coğrafyası ve limanları hakkındaki birinci elden bilgi, Fâtımîlerin deniz harekâtlarını ve bölgeye yönelik emellerini yansıtır niteliktedir. Ayrıca bu eser sâyesinde, XI. yüzyılda Fâtımîlerin dünyaya bakış açısı; İsmâîlî ezoterik düşünce, göksel ve yerküre dünyalarının birbiriyle

⁴⁰ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 442.

⁴¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 252.

⁴² Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya...**, s. 96.

ilişkinine yönelik dönemin genel-geçer algısı hakkında önemli veriler elde edilmektedir.⁴³

Anonim eserin metin ve haritalarını değerli kılan başka özellikler de vardır. Örneğin, bu kaynak yapıtta mevcut olan Sicilya haritasının bu adanın muhâfaza edilmiş en eski haritası olduğu tespit edilmiştir. Kıbrıs limanlarının şematik haritası için de aynı durum geçerlidir. Nil Deltası'nda bulunan, Ortaçağ'ın önemli ticâret merkezlerinden biri olan Tinnis'in haritası, sadece şehrin en eski haritası değil, aynı zamanda bilinen tek haritasıdır. Çünkü şehir 1227'deki Haçlı Seferleri sırasında tamamen tahrip edilmiştir. Aynı zamanda *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Mehdiye haritası da şehrin 1550'de imparator V. Charles tarafından ele geçirilmesini kutlamak için yayınlanan Avrupa gravürlerinden daha önce bilinen tek temsîlidir.⁴⁴ Kaynak eserde mevcut olan dikdörtgen dünya haritası ise yalnızca bölge veya ülke adlarından çok şehir adlarını da gösteren en eski dünya haritasıdır.⁴⁵

2000'lerin başında Emilie Savage-Smith tarafından keşfedilen ve sonraki aşamada Yossef Rapoport'un da sürece dâhil edilmesiyle hızlanan çalışmalar netîcesinde bilim dünyasına kazandırılan *Meraklar Kitabı*'nın Türk Tarih literatürüne kazandırılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada literatürdeki bu açığın giderilmesi amaçlanmaktadır.

Tezde; *Meraklar Kitabı* hakkında gerekli olan tetkikler yapılırken, eserin Arapça aslından İngilizce'ye aktarılan çeviri metninden istifade edilmiştir. Ayrıca XI. yüzyıl metni olan *Meraklar Kitabı*, X. XI. ve XII. yüzyıllarda yazılan muhtelif coğrafi metinler ve seyahatnâmelerle mukayese edilerek eserin, incelenen diğer çalışmalarla benzerliği ve farklılıkları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Böylece *Meraklar Kitabı*'nın Şîf Fâtımî Devleti için ehemmiyeti, devletin yürüttüğü politikalar ve bunların gerekliliği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, *Meraklar Kitabı*'na göre okyanuslar, denizler, nehirler ve göller incelenmektedir. Bunun sebebi, kaynak eserde su yollarına, sâhil şehirlerine, önemli adalara, liman ve demirleme yerlerine yapılan vurgunun; Fâtımîler'in, dünyaya

⁴³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 22.

⁴⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 23.

⁴⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 14.

yayıma politikaları çerçevesinde denizcilik alanına yükledikleri anlamı gösterir nitelikte olmasıdır. İsmâîlî akîdeyi tüm dünyaya yayma politikasının bir netîcesi olarak Fâtımîler, denizcilik alanını oldukça önemsemiş; Hint Okyanusu ve Akdeniz’le olan irtibatını dünyaya açılma kapısı olarak görmüştür. Ayrıca Nil Nehri başta olmak üzere, Dicle, Fırat, Ceyhun, İndus, Ganj nehirlerinin haritaları ve dünya üzerindeki pek çok göle âit diyagramlar; su kaynaklarının hem tarımda hem de ulaşım ağında Fâtımîler için taşıdığı anlamı gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde; Mehdiye, Palermo ve Tinnis şehirlerine ve bu şehirlerdeki limanlara âit haritalar da yine Fâtımîlerin denizciliğe yükledikleri anlamı ispatlar niteliktedir. Yine Bizans koylarını içeren diyagram, Fâtımîlerin Bizans topraklarıyla ilgili emellerine işâret etmektedir.

Kaynak eser dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Fâtımîlerin deniz seferleri politikaları hakkında anlamlı çıkarımlar yapılması mümkündür. *Meraklar Kitabı*’nın tüm metnini kapsayacak ve Tarih bilimi açısından önemini ortaya koyacak bir çalışma, tezin sınırlarını aşacağı için araştırmanın konusu; mezkûr eserdeki su kaynakları ve yollarının Fâtımî deniz politikalarıyla ilişkisi olarak belirlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OKYANUSLAR VE DENİZLER

Fâtımîler, Abbâsî Hilâfeti'nin ve bu otoritenin temsil ettiği Sünnî geleneğin karşısında duruyorlardı. Benimsemiş oldukları Şîî akîdeyi tüm insanlığa ulaştırarak İslâm'ın gerçek temsilcileri olmak, Fâtımîlerin nihaî hedefiydi. Bu amaç doğrultusunda şekillenen siyâsî stratejileri ise bilinen dünyanın sınırlarına ulaşmak, fikirlerini ve hâkimiyetlerini Çin'e kadar genişletebilmektir. İlk ortaya çıktıkları Kuzey Afrika toprakları, bu politikalarını gerçekleştirebilmek için onlara önemli imkânlar sunmaktaydı. Kuzey'de Akdeniz, Güney'de Hint Okyanusu Fâtımî Devleti'nin dünyada hâkimiyet sağlamak adına büyük hayaller kurmasına zemin hazırlayan öneme sahipti. Ancak Batı'da Endülüs Emevileri, Doğu'da Abbâsî Hilâfeti ve Akdeniz'de Bizans İmparatorluğu'nun üstünlüğü Fâtımîlerin hedefleri için tehdit oluşturmaktaydı.

909'da kurulmalarının akabinde ard arda gelen fetihlerle Kuzey Afrika'daki hâkimiyet sahalarını genişleten ve sağlamlaştıran Fâtımîler, diğer yandan da Akdeniz'de seferler düzenleyerek fetih harekâtlarında bulunmaktaydılar. Henüz yeni kuruldukları X. yüzyılda; Sicilya, Korsika gibi stratejik adalar ve İtalya'nın güney kesimine düzenledikleri seferler, onların Akdeniz üstünlüğünü ne denli önemsediklerini gösterir mâhiyettir.

Coğrafi kaynaklar ve seyahatnâmeler, te'lif edildikleri dönemin siyâsî ve kültürel iklimine ışık tutmaktadır. Bu anlamda bir Fâtımî kaynağı olan *Meraklar Kitabı*'nda denizlere verilen önemin, Şîî Halifelerin denize bakışlarının bir yansıması olabileceğini söylemek mümkündür.

1.1. Hint Okyanusu

Meraklar Kitabı'nda Akdeniz ve Hint Okyanusu'na âit haritalar, konu itibâriyle muâdili olmasına rağmen konsept ve tasarım açısından eşsiz haritalardır.

Bu sebeptedir ki; bu eseri önemli kılan şey onun, modern okuyucuya Ortaçağ tarihi hakkında⁴⁶ farklı bir perspektif kazandıran özgün yapısıdır.⁴⁷

Hint Okyanusu haritası koy, körfez ve sâhil girintilerini göz ardı eden bir yapıya sâhiptir.⁴⁸ Esâsen kökeni XIII. yüzyılın sonuna dayanan ve XIV, XV. yüzyıllarda Avrupa’da kullanımı yaygınlaşan ayrıntılı portolan haritalarına kadar kartografik anlayışta, sâhil kesimlerine âit ayrıntıların birebir aktarılmasına yönelik bir amacın taşınmadığı bilinmektedir. Ancak bu kasıtlı ihmalin, *Meraklar Kitabı*’nda daha net olduğu görülmektedir.⁴⁹ Öyle ki, ihmal konusunda *Meraklar Kitabı* müellifiyle benzer bir yaklaşıma sâhip olan Mukaddesî’nin Hint Okyanusu haritası, Kahireli anonim yazar gibi Kızıldeniz’i göz ardı edecek kadar ileri gitmemiştir.⁵⁰

X. yüzyılın son çeyreğinde Hint Okyanusu ticâretinin, Kızıldeniz ve Nil Vadisi’nden Mısır’ın başkentine ve İskenderiye’ye doğru uzanması; doğuya açılan bu deniz yolunun önemini Fâtımîlerin gözünde artırmaya başlamıştı.⁵¹ Bu ticârî öneminin yanı sıra, Doğu, Fâtımîler için hem keşfedilmesi gereken hem de İsmâilî fikirlerin taşınması gereken bir coğrafyaydı. Onlar, Abbâsi Hilâfeti’ne karşı kendi otoritelerini ve güçlerini Doğu’da ve Batı’da en uç köşeye kadar yaymak istiyorlardı.⁵² Bu sebeple Akdeniz kadar olmasa da Hint Okyanusu da Fâtımîlerin gelecek plânlaması için oldukça önem arz etmekteydi. Zîra daha IX. yüzyılda Sind bölgesine İsmâilî misyonerlerin gönderildiği ve 960’lara gelindiğinde ise bir İsmâilî misyonerin İndus kıyısındaki Mûltan⁵³ şehrine hâkim olduğu bilinmektedir.

⁴⁶ Dönemin ticâret yolları, Bizans ile Fâtımî ilişkileri, Akdeniz, Nil Nehri gibi büyük su yollarının kaynağı ve seyri, gökyüzü ve göksel evrenin önemi, haritacılık tarihi ve daha pek çok konuda mâlûmat içeren mühim bir çalışmadır.

⁴⁷ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 23.

⁴⁸ Hem Hint Okyanusu hem de Akdeniz haritalarının koy ve körfezleri işâret etmeyen kusursuz bir oval şekil ile ifade edilmesi, müellifin, kıyı şeridinin doğru temsilinden kasıtlı olarak ayrıldığını göstermektedir. Bu sebeptedir ki haritalar, gerçekliği doğru biçimde temsil etme yeteneklerine göre değerlendirilmemelidir. Eğer bu şekilde ele alınırsa, daha erken bir dönemde te’lif edilmiş olan İbn Havkal’ın daha detaylı haritalarından sonra, *Meraklar Kitabı* müellifinin haritalarının kartografide bir gerileme olduğu düşünülebilirdi. Ancak durum bundan çok daha farklıdır.

⁴⁹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 148-150.

⁵⁰ Mukaddesî, Hint Okyanusu’na dâir ayrıntıların anlatıldığı metinlerle karşılaştığını dile getirmesine rağmen, haritasında bu sâhil detaylarını büyük oranda göz ardı etmiştir. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 148-150

⁵¹ Brett, **a.g.e.**, s. 159.

⁵² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 197.

⁵³ Pakistan’ın Pencap bölgesinde tarihî bir şehir. Bkz. Azmi Özcan, “Mûltan”, **DİA**, XXXI, 547-548.

Şekil 1.1. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Hint Okyanusu Haritası-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fols. 29b– 30a, copied ca. 1200.)

X. yüzyılın sonuna gelindiğinde Mültan'ın yanında Mansura'nın⁵⁴ da Fâtımî kontrolü altında olduğu görülmektedir. Bu durum Fâtımîlerin, İsmâîlî akîdede var olan cihâna hükmetme anlayışıyla oldukça uyumlu şekilde politikalar yürüttüğünü göstermektedir.⁵⁵

Şekil 1.1.'de alıntılanan *Meraklar Kitabı*'ndaki Hint Okyanusu haritasında en dikkat çekici özellik, denizin kapalı bir oval şeklinde tasvir edilmesidir. Sâhil şeridi etiketleri incelendiğinde, bu haritada Doğu Afrika ile Çin sâhillerinin birleştirildiği görülmektedir. Ovalin iç kısmında ise önemli adalara atıfta bulunulmuştur. Bu adalardan bazılarının ismi verilmezken; diğerleri hakkında kısa açıklamaların olduğu görülmektedir. İsmi verilen adalarda Fâtımîlerin ticârî veyahut dînî amaçlı bazı bağlantılarının bulunuyor olması muhtemeldir.

Haritanın, Asya ve Doğu Afrika olmak üzere iki kısımdan oluştuğu ifade edilebilir. Haritanın sağ tarafını kaplayan Asya kısmı, Hint ve Çin yerleşimlerini göstermektedir. Çin'e giden deniz yolu; bir yanardağ ve Çin Denizi ile Bengal Körfezi'ndeki birkaç ada betimlemesiyle gösterilir.⁵⁶

Haritanın alt kısmındaki sâhil şeridinin iç kısmında, kısmen okunaksız olan uzun bir etikette Çin'de 300 şehir olduğundan bahsedilmektedir. Bu bilgi, İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-13) kayıtlarında da bulunmaktadır. Haritada, buna ek olarak her şehrin “*ortak atlıları saymazsak 100.000 süvariye sahip olduğu*”ndan⁵⁷ bahsedilmektedir. Ayrıca Çin ve Hindistan birbirinden “*Kâfir Türklerin Toprakları*” etiketi ile ayrılmıştır; Çin, haritanın sağ alt köşesini oluştururken; Hindistan, haritanın sağ üst kısmında yer almıştır.⁵⁸

Haritanın alt kısmında, Filipinler'in ilk tasviri de dâhil olmak üzere, Güneydoğu Asya'daki yerleşimler görülmektedir. Sağ altta denize doğru çıkıntı

⁵⁴ İndus'un alt havzasının kanal veya kollarından biri üzerinde yer alan Sind bölgesindeki büyük bir şehir. Bkz. Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s. 408.

⁵⁵ Fâtımîlerin genişleme politikası, kimi zaman savaşlar yoluyla açık açık kimi zamansa dâi yapılanmasıyla gizliden gizliye yürütülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, “İsmâiliyye”, **DİA**, XXIII, 128-133.

⁵⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 198.

⁵⁷ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 444.

⁵⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 200-201.

yapan kırmızı başlıklı dağ, diğer Müslüman kaynakların Çin'de değil, Java yakınlarında bulunduğu, Çin Denizi'ndeki bir yanardağdır.⁵⁹ Mezkûr Hint Okyanusu haritasının merkezinde gösterilen adalar ise Basra Körfezi'nden Çin'e giden deniz yolunun tanımlanmasına yardımcı olmaktadır.

“Buradaki isimlerin çoğu, Abbâsi coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in dokuzuncu yüzyıl çalışmasından ve özellikle de Tâcir Süleyman'ın⁶⁰ 851'de yazdığı Çin ve Hindistan'ın Açıklaması eserinden tanıdık geliyor.”⁶¹ Çin deniz yoluna dâir bilgilerin IX. yüzyıl kaynaklarından alınmasının sebepleri mühimdir. Her alanda önemli gelişmeler kaydeden Çin idâresindeki Tang Hanedanı'nın (618-907) Huang Chao isyanıyla berâber yıkılması,⁶² Çin Devleti'nin deniz ticaretini önemli derecede sekteye uğratmıştır. Bu konuda X. yüzyıl müelliflerinden Mes'ûdî, Çin limanlarındaki güvenliğin zayıflaması sebebiyle Irak'tan Çin'e doğrudan seyahatlerin uzun yıllar boyunca mümkün olmadığını bildirmektedir. Bununla birlikte, aynı süreçte Basra Körfezi ve Kızıldeniz'den Hindistan kıyılarına ve Endonezya takımadalarına kadar deniz yollarındaki iletişim ve ticâret ağının devam ettiği bilinmektedir.⁶³

Çin ile doğrudan iletişimin zayıfladığı dönemle birlikte Hint Okyanusu'na ve buradaki adalara karşı bakış açısı yavaş yavaş değişmeye başlamış; bu bölgeler daha egzotik ve harikaların meskeni olarak algılanmıştır. Bunun etkileri *Meraklar Kitabı*'nın son bölümlerinde görülmektedir.⁶⁴

⁵⁹ Hint Okyanusu'nda Zabaj Adası yakınlarında aktif bir volkanik dağ, erken dönem Arap coğrafyacıları literatüründe sıklıkla alıntılanmıştır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 201.

⁶⁰ *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* isimli Ebû Zeyd es-Sîrâfî'nin daha sonra tamamladığı seyahatnameyi yazan müelliftir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Cilacı, “Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind”, **DİA**, I, 493.

⁶¹ Hint Okyanusu bahsinde; özellikle Sri Lanka'daki dîni geleneklerden bahseden uzun bir açıklama, Tâcir Süleyman'ın IX. yüzyıl kaydından neredeyse kelimesi kelimesine alınmıştır. Esâsen *Meraklar Kitabı*'na âit Hint Okyanusu haritası malzemesinin tarihsel bağlamı, daha çok IX. yüzyıl ilişkileri üzerine inşâ edilmiş gibi görünmektedir. Haritada, örneğin yer adlarına bakıldığında; Arap ve İran gemilerinin Basra'dan Kanton'a kadar yaptığı IX. yüzyıl deniz yolculuklarının bağlamının baskın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Çin ordusunun büyüklüğü gibi bazı bilgilerince özgün olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 198-201.

⁶² Aslı Can Duman, “Çin Tarihinde Deniz Haydutluğu Olgusu ve 鄭一嫂 Zheng Yi Sao”, **Şarkiyat Mecmuası**, 38, İstanbul 2021, s. 10.

⁶³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 201-202.

⁶⁴ Örneğin “*Muhteşem su canlıları üzerine*” adıyla te'lif edilen bölüm daha çok Çin'e giden deniz yolu üzerinde karşılaşılan canlılarla ilgilidir. Aynı şekilde deforme olmuş insanlarla ilgili bir kısımda

Etiketler incelendiğinde, bu haritada Çin ve Hindistan’a odaklanan bakış açısının yanı sıra haritanın sol kısmında Doğu Afrika kıyılarına dâir ayrıntılı aktarımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Genel itibariyle önemli şehir ve dağlara yönelen haritanın Doğu Afrika kısmına gelindiğinde, birçok köy ismine kadar detaylı betimlemeler yapıldığı görülmektedir.⁶⁵ Öyle ki Doğu Afrika kıyılarını bu denli ayrıntılı aktaran bu Hint Okyanusu haritasının, Mısır ile Doğu Afrika arasında canlanan ticâretin bir kanıtı olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁶

“...*Hint Okyanusu haritası, Aden Körfezi’ni, bugün Sevâhilî kıyıları olarak bilinen Doğu Afrika kıyılarının limanlarına ve adalarına açılan bir kapı olarak göstermektedir. ...XV. yüzyılın sonlarından önce te’lif edilen başka hiçbir ortaçağ metni Doğu Afrika kıyılarını bu kadar ayrıntılı olarak tanımlamamaktadır.*”⁶⁷

Fâtımîlerin Doğu Afrika ile ilişkilerine yönelik aydınlatıcı kaynaklar bulunmamaktadır. Ancak *Meraklar Kitabı*’ndaki bu ayrıntılı tasvir, iki bölge arasındaki iletişime dâir dikkat çekici bir yaklaşım sunmaktadır.⁶⁸ Bu durum Doğu Afrika bölgesinin İslâmlaşma sürecinde Fâtımîlerin de etkisi olabileceği yönünde fikir vermektedir.⁶⁹

Haritada dikkat çeken bir diğer husus; Doğu ve Batı kısımların keyfî bir şekilde birleştirilmiş olmasıdır. Haritanın sağ alt kısmında betimlenen Çin’in hemen sol tarafında Yemen’in bulunduğu görülmektedir. Böylece sol taraf, Aden Körfezi ve Sevâhilî kıyısı boyunca devam eden yerleşimler olarak yukarı doğru uzanır.⁷⁰ Kısacası harita, sağ ve sol kısımları ayrı ayrı değerlendirildiğinde gerçekliğe

Hint adalarında yaşayan, ayakları ters dönmüş cücelerden bahsedilir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 202.

⁶⁵ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 445.

⁶⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 226.

⁶⁷ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 215.

⁶⁸ Fâtımîlerin Doğu Afrika ile ilişkilerine yönelik sayısı az da olsa önemli kanıtların mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri; 1984’te Pemba yakınlarında bulunan Mtambwe istifidir. Bu hazinede, 969 ile 1066 yılları arasına tarihlenen, sekiz Fâtımî dinarı ve üç Fâtımî tipi taklit dinar da dahil olmak üzere toplam 13 altın sikke tespit edilmiştir. Ayrıca Fâtımî Kahiresi’nde Afrika lüks malzemeleriyle ilgili bir pazarın kurulduğu ve 960’lardan itibaren fildişi oymacılığının, Mısır dâhil olmak üzere Akdeniz ticaretinde genişlediği bilinmektedir. Bu örnekler, Fâtımîlerin Doğu Afrika ile ilişkilerine yönelik önemli bulgulardır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 224-225.

⁶⁹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 215

⁷⁰ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 215-216.

nispeten uygunken; iki parçanın birleştirilme noktalarına bakıldığında gerçeklikten oldukça uzak görünmektedir.

Ayrıca ovalin ortasında belli adaların temsili görülmektedir. Sol kısma bakıldığında Zenc (Doğu Afrika) adaları, Pemba ve Zanzibar adası dikkat çeker. Bunun yanı sıra; Maldivler, Vakvak Adaları⁷¹ ve Sofâlah Adası⁷² sol şeritte etiket olarak belirtilmiştir.⁷³ Şeklin sağ kısmında ise Nikobar Adaları,⁷⁴ Tiyumah, Sandarfulat ve Kandanj Adaları belirtilmiştir. Sağ kısımda en büyük olarak tasvir edilen, etiketi okunaklı olmayan adanın ise Sri Lanka olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁵

Hint Okyanusu'na açılan en işlek limanlardan biri olan Aden Limanı, “*Aden Dağları*” olarak adlandırılan iki önemli dağın arasında betimlenmiştir. Yemen’e bağlı olan Aden Limanı’nın ayrıca işaretlenmesi, müellifin deniz yolları merkezli bakış açısına uygundur. Aynı amaçla haritanın dışında, sayfanın kenarına not edilmiş, kıyı boyunca seyahat eden gemilerin uğrak yeri olan koylara atıfta bulunulduğu görülmektedir.⁷⁶ Ancak haritada bulunan etiketlerde veyâhut bölgeye dâir bilgilerin aktarıldığı bölümde ticârî faaliyetler için açıklamaların bulunmaması, bu önemli limanların; İsmâîlî mesajın yayılması ve Hint Okyanusu’nda Fâtımî etkisinin desteklenmesi için stratejik önemi ile ele alındığını düşündürmektedir.⁷⁷

Şeklin sol alt köşesinde bulunan son etiket ise; “*bütün sakinlerin yamyam ve nehirlerin kavurucu sıcaklıkta olduğu*”, güneyde bulunan, medeniyetten uzak adalara atıfta bulunmaktadır. Bu adalar, Müslüman denizcilerin âşinâ olduğu denizlerin ötesinde, Hint Okyanusu’nun keşfedilmemiş güney ucunu işaret ediyor gibi görünmektedir.⁷⁸ Zîra XI. yüzyıla kadar dünya hakkındaki yaygın görüş, Hint Okyanusu’nun güneyinde kalan kısmın, insan yaşamının mümkün olamayacağı kadar sıcak olduğu üzerinedir.

⁷¹ Sakinlerinin korsan olduğu söylenen, insan şeklinde meyveleri olan bir ağaç türünün yetiştiğine inanılan, modern yazarlarca Madagaskar olabileceği düşünülen bölge. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 221.

⁷² X. yüzyıldan itibaren altın ticaretiyle ünlü olan bölge. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 220.

⁷³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 215-216.

⁷⁴ Malezya ile Sri Lanka arasında bir ada.

⁷⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 200.

⁷⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 216-220

⁷⁷ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 222.

⁷⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 221.

Diğer yandan Hint Okyanusu haritası incelendiğinde Kızıldeniz'e dâir bir tasvir ya da etiket bulunmamaktadır. Ayrıca bu bölgenin Fâtımîler için önemi düşünüldüğünde, *Meraklar Kitabı*'nın dünya haritasında bulunan Kızıldeniz tasviri de, beklenen şekilde detaylı bir anlatı sunmaktan uzaktır. Bu ihmal dikkat çekicidir. Zîra Hint Okyanusu'na dâir herhangi bir Fâtımî girişi Kızıldeniz'den geçmek zorundadır. Ayrıca Fâtımîlerin Kızıldeniz'deki etkinliği onlar henüz Mısır'ı ele geçirmeden önce başlayacak kadar kadîmdir. Şunu da belirtmek gerekir ki; Kızıldeniz'de bulunan X. ve XI. yüzyıllara tarihlenen Çin emtiası, bu bölgenin Hint Okyanusu ticâreti için de önemini gösterir.⁷⁹

Aynı şekilde eserdeki Hint Okyanusu haritasında, Doğu Afrika'ya giden İslâm gemilerinin geleneksel biniş noktaları olan Basra Körfezi'ndeki Umman ve Siraf'tan da söz edilmemektedir. Bu önemli ihmallerin sebepleri hakkında kesin bir yargıya varılamamaktadır. Ancak *Meraklar Kitabı*'nın günümüze ulaşan nüshalarında, ikinci kitaptan iki bölümün kayıp olduğu bilinmektedir. Hint Okyanusu haritasından sonra ve Akdeniz haritasından önce yer alan, ancak kayıp olan bu bölümlerin Kızıldeniz ve Basra Körfezi ile ilgili olması muhtemeldir. Eserin iç mantığı göz önüne alındığında, bu konudaki en doğru yaklaşımın bu olduğu düşünülmektedir.⁸⁰

Diğer yandan *Meraklar Kitabı* yazıldığı sırada Yemen, henüz Kahire'deki halifenin egemenliğinde değilken⁸¹ da hi, İsmâilî davetin kilit hedeflerinden biriydi.⁸² “Aden'in alınmasıyla Hindistan güzergâhı üzerinde elde edilen stratejik pozisyon, dini Doğu'ya doğru yaymak için bir fırsattı...”⁸³ Bu sebeple mezkûr eserdeki harita Yemen'i, Hint Okyanusu'na açılan bir kapı gibi ele almıştır.

Elbetteki Kahireli anonim müellifin Hint Okyanusu'nu ele alma biçiminin, Fâtımîlerin bu bölgeye bakışını ne derece yansıttığını anlayabilmek için bu haritayı, aynı bölgeyi betimlemeye çalışan diğer coğrafyacılara eserleriyle kıyaslamak önem arz etmektedir.

⁷⁹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 222.

⁸⁰ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 223.

⁸¹ 1060'larda Süleyhiler yönetiminin Fâtımî hükümdarlığını tanımasıyla Yemen'de, geçmişi IX. yüzyıla kadar uzanan İsmâilî faaliyetin daha da arttığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brett, **a.g.e.**, s. 281-282, 316-319.

⁸² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 227.

⁸³ Brett, **a.g.e.**, s. 318.

İslâm ülkelerindeki şehirlere odaklanan Ya'kubî'nin *Kitabu'l-Buldân* isimli eseri incelendiğinde Hint Okyanusu'na dâir sınırlı mâlûmata ulaşılabilir. Kaynağın “*Yemen Adaları*” adlı bölümünde, bu denizde; Zeyla',⁸⁴ Dehlek,⁸⁵ Raḥsû ve Bâdı isimli adaların var olduğuna işâret edilir. Ayrıca eserde Çin gemilerinin demirlediği belirtilen Aden, Mendep, Galâfika, Cidde gibi Yemen sâhil isimleri aktarılır.⁸⁶

Diğer yandan İbn Rüste *el-A'lâku'n-Nefise*⁸⁷ adlı eserinde; Hint Okyanusu hakkında yüzey alanını ortaya koyan sayısal veriler aktarır. Sâhil ve körfez uzunlukları gibi ayrıntıları da kapsayan bu izâhatta, Habeşistan'ın en uç noktasından başlayarak Hindistan sınırının sonuna kadar belirlenen Hint Okyanusu'nun yüz ölçümü; 8.000x2.700 mil olarak hesaplanmıştır.⁸⁸

Onun eserinde Hint Okyanusu'nda toplam 1.370 ada olduğu belirtilir. Bu denizde bulunan bazı adalar hakkında mâlûmat aktarılır.⁸⁹ İbn Rüste, başka ilim adamlarından aldığı bilgileri de eserine ekleyerek; Hint Okyanusu ve Fars Denizi'ni birbirinden ayıran âlimler olduğunu aktarır. Esere göre; bu ayrımı yapan bilginler, birinci denizin sularını yumuşak ve sakin bulurken, ikinci denizin dalgalarının şiddetli olduğunu ifâde etmişlerdir. Ayrıca eserde, tıpkı *Meraklar Kitabı*'nin kimi yerlerinde olduğu gibi, göksel burçlar ile yeryüzü bilgisinin birleştirilmesi dikkat çeker: “*Fars Denizi'nde o başlangıçta anlattığımız zorluk ve olumsuzluklar, güneşin başak burcuna girmesi ve sonbaharın ortalarına doğru olur.*”⁹⁰

Abbâsi divân kâtibi Kudâme b. Ca'fer, *Kitabü'l Harac* adlı eserinde⁹¹ Hint Okyanusu'nu en büyük deniz olarak zikreder ve uzunluğunu 8.000 mil, genişliğini

⁸⁴ Modern Somali sınırları içinde bir şehir. Ahmet Kavas, “Zeyla”, *DİA*, XLIV, 350-352.

⁸⁵ Kızıldeniz'in güneyindeki adalar topluluğu. Bkz. Mustafa Fayda, “Dehlek”, *DİA*, IX, 105-106.

⁸⁶ Ya'kubî, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁷ Bu eserde yeryüzündeki denizler beş gruba ayrılmıştır: Birinci grup Hint Denizi, Fars Denizi, Çin Denizi; ikinci grup Rum Denizi, Afrika Denizi, Şam Denizi; üçüncü grup Atlas Okyanusu (Batı Denizi); dördüncü grup Pontus Denizi; beşinci grup Taberistan Denizi, Cürcân Denizi. Diğer coğrafi eserlerde aynı kabul edilen Hint, Fars, Çin Denizi'nin veya Rum, Afrika, Şam Denizi'nin burada ayrı ele alınması ve her bir denizin birbirinden nasıl farklı olduğuna dâir ayrıntıların verilmesi bu eserde dikkat çeken hususlardan biridir. Bkz. İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 102-103.

⁸⁸ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 103.

⁸⁹ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 103.

⁹⁰ İbn Rüste, *a.g.e.*, s. 103-105.

⁹¹ Siyâset, bürokrasi, mâliye, coğrafya gibi pek çok konuda önemli bilgiler içeren bir kaynak olması dolayısıyla X. yüzyıl coğrafi kaynakları içinde değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

ise 2.700 mil olarak verir.⁹² Bu ölçüler İbn Rüste'nin ölçüleri ile uyuşmaktadır. Kudâme b. Ca'fer, Hint Okyanusu'nun üç halicinden bahseder. Bunlar; Habeşistan'da var olan ve Barbara tarafına uzanan Barbara Halici, Eyle'ye uğradığı belirtilen Kızıldeniz, Fars Halici ismi ile anılan Basra Körfezi'dir. Ayrıca Hindistan yanında Yeşil Haliç denen bir koldan daha bahsedilir. Ancak ayrıntılı mâlûmat verilmez. Bunun yanı sıra, eserde bu denizde 570 meskûn ya da kimsesiz ada bulunduğu ifâde edilmiştir. Bu adalardan bazıları hakkında ise kısa açıklamalar eklenmiştir.⁹³

X. yüzyılda yaşamış dikkate değer bir başka coğrafyacı İstahrî'dir. O, ünlü eseri *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'te Hint Okyanusu'nu Fars Denizi olarak adlandırır. Anlatımına Kulzum Denizi (Kızıldeniz)'nden başlar; doğuya doğru uzanan sâhillerden bahseder. İslâm topraklarını daha ayrıntılı verirken bunun ötesinde Hint, Tibet ve Çin'in bulunduğunu detaylara girmeden aktarır. Daha sonra ise Kulzum'un batısında kalan sâhilleri betimler. Kulzum'dan Mısır boyunca Aden'e inen buradan da Habeş ülkesi ve nihâyetinde Zenc ülkesine uzanan hattı ele alır.⁹⁴

Kulzum Denizi'nin ayrıntılı aktarımı dışında Hint Okyanusu suyuna karşı da tedbirlere yer verilir İstahrî'nin eserinde. Bu denizin bazı tehlikeleri olduğu aktarılır. Deniz kabarmaları, Dicle yakınlarında suyun tatlılaşmasının doğurduğu sıkıntılar ve med-cezir olaylarına karşı önlem alınması gerekliliği gibi konulara değinilir. Ayrıca inci madeni yatakları açısından Fars Denizi'nin zengin olduğu aktarılır. İbn Havkal da aynı bilgiyi aktarmaktadır. Hatta her iki müellife göre bu madenin çıkarıldığı başka bir deniz bulunmamaktadır.⁹⁵

Mes'ûdî, hem coğrafya hem de genel tarih kitabı sayılabilecek olan *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf* eserinde Hint Okyanusu'nu (Habeş Denizi) meskûn yerlerin en büyük denizi olarak ele alır. Bu denizin Mağrib'deki Zenciler ülkesinden Hint ve Çin ülkelerinin en uzak noktasına kadar uzandığını ifâde eder. Ayrıca bu eserde Hint

⁹² Kudame b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 142.

⁹³ Kudame b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 142-143.

⁹⁴ İstahrî, **a.g.e.**, s. 33-34.

⁹⁵ İstahrî, **a.g.e.**, s. 34-36.

Okyanusu'na dâir Batlamiyus'tan alıntılar vardır; “*Batlamiyus bu denizi mâmur yerlerin sınırları içine katar, güneyinde meçhul bir karada sona erdiğini söyler.*”⁹⁶

Diğer yandan Mes'ûdî eserinde, Hint Okyanusu'na dökülen birçok nehirden bahseder. Bunlar içinde Dicle, Fırat, İndus, Ganj gibi büyük nehirler ise ayrıntılı güzergâhlarıyla birlikte zikredilmiştir.⁹⁷

Vladimir F. Minorsky tarafından literatüre kazandırılan anonim eser *Hudûdü'l-Âlem*, Hint Okyanusu'nu “*Deryâ-i A'zam*” ismi ile zikreder. Bu denizin doğuda “*Doğu Okyanusu*” olarak isimlendirilen deniz ile birleştiğini aktarır. Batı'da ise bütün Arap ülkelerini kapsayan bir körfez oluşturduğunu ifâde eder. Eserde mezkûr denizin uzunluğu yine 8.000 mil olarak verilir. Ancak burada, denizin genişliğinin çeşitli yerlerde farklılık gösterdiği belirtilir.⁹⁸

Bu eserde mezkûr denizde beş körfez olduğundan bahsedilir. Bunlar; Berberî Körfezi, Kulzum Körfezi, Irak Körfezi, Pârs Körfezi, Hindistan Körfezi'dir. Ayrıca burada da Hint Okyanusu'nda gece ve gündüz meydana gelen med-cezirlerden bahsedilir. Bu çekilme ve yükselme olayının başka hiçbir denizde gerçekleşmediği ifâde edilir.⁹⁹

İslam coğrafya kaynakları arasında bir otorite kabul edilen, X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal'ın¹⁰⁰ *Sûretü'l-Arz* eseri incelendiğinde burada, Hint Okyanusu'nun daha çok Batı bölümünün aktarıldığı görülür. Zîra Arap Yarımadası'nı merkeze alan bir anlayışa sâhip olan yazar, Hint Okyanusu'nu daha ziyâde, Arap Yarımadası'yla ilişkisi bağlamında ele almıştır. Arabistan'ın çoğunu ve Fars sâhillerini çevreleyen bu deniz, eserde, “*Fars Denizi*” adıyla anılır. Diğer yandan Hint Okyanusu'nun Hürmüz, Sind, Hind, Tibet sâhilleri boyunca Çin'e kadar uzandığı da aktarılır.¹⁰¹

⁹⁶ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 51.

⁹⁷ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 52-54.

⁹⁸ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 4.

⁹⁹ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 4-5.

¹⁰⁰ İbn Havkal'ın bu çalışmada bulunmasını elzem kılan şey, *Meraklar Kitabı* müellifinin İbn Havkal'ı okumuş olduğunu gösteren işaretlerin varlığıdır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁰¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 51-52.

Müellif, Aden Denizi ve Kulzum'dan Yemen'e kadar uzanan Kızıldeniz'i de Hint Okyanusu'na dâhil eder. Denizde hâkim olan rüzgâr çeşitlerini ve bunlardan korunma yollarını aktaran yazar, bu denizde mevcut olan bazı adalar hakkında mâlûmat verir. Ayrıca Fars Denizi'nde inci yatakları olduğunu belirtmektedir.¹⁰²

İbn Havkal, Kulzum'dan Çin'e kadar uzanan bu denizde gece ve gündüz olmak üzere iki defa med-cezir olduğundan bahseder. Bu sebeple, gemilerin karaya oturmaması için med-cezir olayının dikkate alınması gerektiğini ifâde eder.¹⁰³

İbn Havkal'ın eserinde ana konu deniz yolları değildir. Denizler hakkında da bilgi alınabilen bu eserde, Fars Denizi'nin anlatıldığı kısmın dahi büyük bir bölümünde, daha ziyâde bu denize kıyısı olan şehirlere odaklanıldığı görülmektedir.¹⁰⁴

İslâm coğrafyacıları arasında önemli otoritelerden biri olan Muhammed b. Ahmed Mukaddesî'nin *Ahsenü't-Takâsîm* adlı eseri incelendiğinde ise sâhil şehirlerine dâir bölümlerde mevcut olan betimlemelerde, Hint Okyanusu ile ilgili önemli verilerin elde edilebildiği görülmektedir. Bunun yanında denizlere odaklanan ayrı bir bölümde; mezkûr denizin özellikleri, içinde mevcut olan değerli taşlar, sâhil şehirleri ve adalar gibi konulara da değinilir. Eserde; mezkûr denizin, yeryüzünü çevrelediğine inanılan büyük denizden çıkan iki haliçten biri olup olmadığına dâir bir tartışmanın yürütülmesi dikkat çeken konulardan biridir. Ayrıca Hint Okyanusu'ndaki med-cezir olayının sebeplerine yönelik çeşitli rivâyetlerin aktarıldığı görülür.¹⁰⁵

Kendi gözlemlerini aktararak te'lif ettiği *Sefernâme* adlı eserinde Nasır-ı Hüsrev, Hint Okyanusu'ndan, daha çok Kulzum Denizi'ni ele alarak bahseder. Hint Okyanusu'nda Aden'den ayrılıp Kulzum şehrine kadar uzanan bir haliç olduğunu belirtir. Eserde, mezkûr halicin uzunluğu 200 fersah olarak ifâde edilir. Ayrıca bu denizde yola çıkan birinin önce Aden'e, buradan Hindistan ve sonra Çin'e kadar yol alabileceğini belirten müellif, bu denizde batıya doğru devam edildiğinde ise

¹⁰² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 52-53.

¹⁰³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁰⁴ Fars Denizi kıyısındaki şehirlere dâir bilgi için bkz. İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 54-64.

¹⁰⁵ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 28-39.

Zengibar ve Habeş şehirlerine varılabileceğini kaydeder.¹⁰⁶ Böylece Doğu Afrika bölgesi ile Hind ve Çin bölgesini beraber aktarması açısından *Meraklar Kitabı* ile benzerlik gösterir. Ayrıca eserde Umman Denizi'nde her gün med ve cezir olayının gerçekleştiği anlatılır.¹⁰⁷

XII. yüzyılın önemli coğrafyacılarından biri¹⁰⁸ olan Şerîf el-İdrîsî'nin eseri, mâmur bölgeleri; yeryüzünü iklimlere ve o iklimleri de cüzlere ayırarak ele almıştır. Özellikle meskûn yerlere dâir bilgi aktaran eser, Hint Okyanusu'ndan hemen hemen hiç bahsetmemektedir.

XI. yüzyıl coğrafyacı ve seyyahı olan Ebû Hâmid el-Gırnâtî ise Hint ve Çin Denizi'nde binlerce büyük ada bulunduğunu ifâde eder. Buralarda ise çeşit çeşit bitki, canlı ve sayısız nimetler olduğunu aktarır. Burada Serendip Adası hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Çin Denizi'nden Kulzum Denizi'ne giden bir güzergâhın olduğunu ifâde eder. Ayrıca bu bölgelerde rastlanılan ilginç canlı türleri belirtilir.¹⁰⁹

Ebü'l-Fidâ'nın 30'dan fazla kaynaktan istifâde ederek te'lif ettiği *Takvîmü'l-Büldân* adlı eseri de bu araştırma için önemli referans noktalarından biridir. O, Hint Okyanusu için; “*Bu deniz, hizasında bulunduğu ülkelere göre değişik adlar alır.*” diyerek mezkûr denizi ayrı başlıklar altında inceler. Yani eserde Hint Okyanusu; Çin Denizi, Hind Denizi (Mavi Deniz), Fars Denizi, Kızıldeniz (Kulzum Denizi), Barbara Halici olmak üzere beş ayrı bölümde ele alınır.¹¹⁰

Bu eserde Hind ve Çin denizlerinde toplam 1.700 meskûn ada olduğu belirtilir. Hint Okyanusu'ndaki ada ve sâhil kesimlerine dâir mâlûmat, ayrıntılı enlem ve boylam bilgileriyle berâber aktarılır. Ayrıca dikkat çeken bir husus; bu denizde gemi yolculuğuna çıkacaklar için belli tehlikeler hakkında yapılan uyarılardır; “*Burada*

¹⁰⁶ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰⁷ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁰⁸ İdrîsî'yi bu çalışma için önemli yapan konulardan biri, yazarın eserinde mevcut olan dünya haritası ile *Meraklar Kitabı*'nın nüshalarından birinde bulunan yuvarlak dünya haritasının hemen hemen birbirinin aynısı olmasıdır. İdrîsî'nin eserine 1348 ve sonrasında yapılan nüshalarından ulaşıldığı için, *Meraklar Kitabı*'nın 1200'lü yıllara atfedilen nüshasında mevcut olan yuvarlak dünya haritasının; *Meraklar Kitabı*'nın ilk nüshasından mı yoksa İdrîsî'nin eserinin orijinal metninden mi alınarak kaydedildiği bilinmemektedir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 24-25.

¹⁰⁹ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 145-147.

¹¹⁰ Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, s. 34-38.

[Fars Denizi] bir girdap vardır. Deniz suyu burada döner. Bir gemi bu girdaba düşerse girdap onu parçalar.”¹¹¹

Aynı bölgeyi ele alan önemli İslâm coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde, *Meraklar Kitabı*’nın denizlere verdiği önem daha ziyâde ortaya çıkmaktadır. Zîra, incelenen diğer kaynaklarda, denizler eserlerin odağı olmaktan uzaktır. Ancak elbette bu eserlerden Hint Okyanusu’na dâir önemli veriler elde edilebilmektedir.

Öyle anlaşılmaktadır ki, diğer eserler denizleri daha ziyâde coğrâfî özellikleriyle ele almışlardır. Ayrıca kaynaklarda İslâm topraklarını kapsayan kıyılar daha ayrıntılı ele alınmıştır. *Meraklar Kitabı*’nda ise Hint Okyanusu; Doğu Afrika, Hint ve Çin bölgelerine açılan bir kapı gibi ele alınmış; bu bölgelere dâir de ayrıntılı mâlumat aktarılmıştır. Bu minvalde, mezkûr denize açılacak kapı olarak Aden Körfezi ön plâna çıkarılmıştır.

Meraklar Kitabı’nda sonraki bölümde işlenecek olan Akdeniz haritasının aksine Hint Okyanusu haritasının askerî bir yönü yoktur. Burada limanların kapasitesi, suyun mevcudiyeti veya kadirga filolarına yapılan atıflar hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ayrıca temsil edilen ada sayısının da Akdeniz haritasındaki kadar olmaması dikkat çekicidir. Bu durum, Fâtımîlerin güneye doğru askerî bir ilerlemeye yönelik şartlarının Akdeniz’deki hâkimiyetlerine göre daha zayıf olduğu bilgisiyle uyumludur.¹¹² Ayrıca müellifin, Akdeniz’in aksine Hint Okyanusu’nu daha az tanıyor olması ve bu sebeple bu bölge hakkında bilgi yetersizliği bulunması muhtemeldir.

Tıpkı Abbâsiler gibi, Fâtımîler de ticârî faaliyetlerde oldukça önemli bir havza olmasına rağmen Akdeniz havzasını savaş ve sınırlar alanı olarak görüyorlardı. Hint Okyanusu ise askerî bir alan olarak algılanmamaktaydı. Zîra Fâtımîlerin Hint Okyanusu’ndaki hedefleri, fetih siyasetiyle değil; İsmâilî dava akîdesinin yayılması yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Bu sebeple Fâtımî egemenliğinin Aden ve Sind gibi önemli ticârî merkezlere kadar genişletilmesi amaçlanmaktaydı.¹¹³

¹¹¹ Ebü’l-Fidâ, **a.g.e.**, s. 34-38.

¹¹² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 226.

¹¹³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 228.

Bu önemli iki büyük deniz havzasına âit iki harita,¹¹⁴ birbiriyle ilişkili olarak anlaşılmalıdır. Her ikisi de, Kahireli müellifin deniz alanını algılama biçimi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Seçilen kartografik yöntemin bir netîcesi olarak; iki deniz de büyük körfezler ve koyların, görsel temsil olarak ihmal edildiği, kapalı, mükemmel ovalerle temsil edilmiştir. Müellif, gerçek kıyı şeritlerinin tasvirinde; doğruluk yerine, metinsel bilgilerin, şehir adlarının görselde net bir şekilde görüntülenmesini öncelemektedir. Bu sebeple haritalar; kıyıdan giden denizcilerin, yolculuklarını bir dizi iniş noktası olarak düşünme biçimlerini yansıtmak şeklinde ele alınmıştır.

Mezkûr iki haritada kullanılan oval biçimin kasıtlı bir soyutlama olduğu anlaşılmaktadır. Zîra her iki denizin de, karasal alanı tamamen çevrelediğine inanılan Kapsayıcı Okyanus'a açıldığı fikri, tüm İslâm coğrafyacıları tarafından ittifak edilen bir görüştür. Nitekim *Meraklar Kitabı* müellifinin de bu görüşe katılmakta olduğu; Hint Okyanusu haritasında belirtilen Kapsayıcı Okyanus hakkındaki etiketten anlaşılmaktadır: “*Yolcu burada, Kapsayıcı Okyanus kavisinde Zenc (Doğu Afrika) ülkesiyle karşılaşır. Kim oraya [yâni Kapsayıcı Okyanus’a] gitmek isterse dalgalar tarafından geri püskürtülür, ama kim Zenc diyarını isterse, deniz dalgaları arkadan gelir [ve ona yardım eder]*.”¹¹⁵ Öyle anlaşılmaktadır ki bu temsil, coğrâfî bilgi eksikliğinin bir yansıması değil; bilinçli kartografik seçimin bir netîcesidir.¹¹⁶

1.2. Akdeniz

Meraklar Kitabı’nın müellifinin döneme dâir mevcut bilgisi, haritaları te’lif ederken yaptığı tercihler ve çizimler, aynı zamanda eserde kullanılan terminoloji dikkate alındığında Şekil 1.2.’de gösterilen şekliyle Akdeniz havzasının görsel temsili; Fâtımî Akdenizi’nin yeniden inşâ edilebilmesine izin verecek ölçüdedir. Zîra mezkûr kaynağı inceleyen okuyucu, burada sadece bir Akdeniz temsiliyle

¹¹⁴ *Meraklar Kitabı*’nda mevcut olan Akdeniz haritası ve Hint Okyanusu haritası.

¹¹⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 218.

¹¹⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 227.

karşılaşmamakta; ayrıca Akdeniz'i, XI. yüzyılda yaşayan Mısırlı bir müellif tarafından tasavvur edildiği şekliyle görebilmektedir.¹¹⁷

Şekil 1.2.'de alıntılandığı üzere *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan, Akdeniz'i temsil eden özgün haritada Batı Akdeniz'e yer verilmediği görülmektedir. Haritanın batı tarafı, Mehdiye şehri¹¹⁸ ve Sicilya Adası'nı¹¹⁹ kapsayacak şekilde sınırlandırılmış; bu bölgenin batısında kalan kısım ise ele alınmamıştır. Bunun sebebinin Halife Muiz-Lidînillâh dönemiyle başlayan doğuya açılma politikalarıyla ilişkili olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.¹²⁰

Diğer yandan; Mehdiye şehri ile Sicilya Adası'nın batısında kalan bölümün, Akdeniz'e âit olduğu bilinmesine rağmen; bu kısım başka bir deniz alanı olarak algılanmaktadır. Zîra Fâtımîlerin Akdeniz'e bakışı, Müslüman-Şîî bir çerçeveyi içermesinin yanı sıra Bizans İmparatorluğu'na ayrı bir anlam atfeden bir perspektife sâhiptir. Öyle ki kaynak eserden Şekil 1.3.'te alıntılandığı şekliyle; Bizans'ın Ege ve güneydeki kıyı kesimlerinin tasvirinden bu durum anlaşılmaktadır. Zîra Bizans Devleti'nin koylarına dâir müellifin yaptığı açıklamalar; Fâtımî Devleti sınırları içinde kalan bölgelerin betimleme ve açıklamalarına göre daha ayrıntılıdır.¹²¹ Bizans kıyılarına âit ayrıntılı tasvirler ve bilgiler; bu topraklara dâir fetih emellerini gösterir niteliktedir.¹²²

¹¹⁷ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 182.

¹¹⁸ Fâtımî Devleti'nin ilk başkentidir. Fâtımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdi tarafından inşâ edilen bu kent için bkz. Ahmet Kavas, "Mehdiye", **DİA**, XXVIII, 387-389.

¹¹⁹ Akdeniz'de bulunan, stratejik önemi hâiz birkaç büyük adadan biri. Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Sicilya", **DİA**, XXXVII, 138-139.

¹²⁰ Seyyid, **a.g.m.**, **DİA**, XII, 228-237.

¹²¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 182.

¹²² Zikredilen Bizans koylarına dâir harita, temsili olarak çizilen her bir koy hakkında ayrıntılı açıklamalar sunar. Burada; koyların kaç metre uzunlukta oldukları, sâhillerinde liman bulunup bulunmadığı, kaç demirleme yerinin mevcut olduğu hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 483-487.

Şekil 1.2. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Akdeniz Haritası-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fols. 30b-31a, copied ca. 1200.)

Belirtmek gerekir ki; *Meraklar Kitabı*'nda Akdeniz'i temsil eden harita, bir Doğu Akdeniz haritasıdır.¹²³ Bu temsilde, Doğu Akdeniz'e âit kıyı bölgeleri ve adalar ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Ayrıca doğuya doğru saat yönünde ilerledikçe bilgilerin daha ayrıntılı hâle geldiği görülmektedir. Elbette bazı yer adlarının yorumlanmasında zorluklar yaşanmıştır. Bunun sebepleri arasında; o döneme âit yerleşim bölgelerinin adları hakkında günümüzde var olan yetersiz bilgi, müellifin yapmış olması muhtemel hatalar ve Grekçe isimlerin Arapçaya aktarılmasında meydana gelen problemler gösterilmektedir.¹²⁴

“Karadeniz'den¹²⁵ sonra, devam eden dokuz etiket hiçbirisi kesin olarak tanımlanamıyor, ancak kiliselere atıfta bulunan birkaç etiket sâyesinde Hristiyan topraklarında olduğumuzu biliyoruz. Bunlardan biri “Saint Badolo (veya Padolo) Kilisesi”dir. İsimler kesinlikle Grekçe'dir ve muhtemelen Hellespont (Çanakkale) kıyılarındaki Sigeon,¹²⁶ Sestos,¹²⁷ Agios Georgios¹²⁸ (San Georgi) ve Gelibolu gibi bölgelere atıfta bulunmaktadır. Bir sonraki “Üzerinde bir kule ve bir cephanelik bulunan Konstantinopolis Kalesi” şeklindeki etiket, neredeyse kesinlikle Bizans başkenti Konstantinopolis'in kendisidir. Konstantinopolis'ten sonra, yer adlarının Anadolu'nun batı kıyılarında yer alması muhtemel olmasına rağmen, sonraki dokuz etiket dizisini yorumlamak yine zordur.”¹²⁹

¹²³ Haritada Endülüs ve Frank sâhillerine; Franklar, Galiçyalılar, Lombardlar, Slavlara dâir bir atıf vardır. Ancak bu atıf oldukça yüzeyseldir.

¹²⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 184.

¹²⁵ Eserde mevcut olan “*Burjan sandalları için otuz demirleme yeri olan Burjan Körfezi*” etiketi, İslâm coğrafyacıları tarafından Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nu birbirine bağlayan dar bir boğaz olarak tasarlanan Karadeniz'i ifâde eder. Arap kaynaklarında Slavlarla bağlantılı olarak sıklıkla bahsedilen Burjan, Orta Çağ'ın erken döneminde Balkanlar'a göç eden Bulgarlara verilen addır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 184.

¹²⁶ Çanakkale şehir merkezinin 26 km. güneybatısında, Kumkale Burnu'nun 3 km güneybatısında yıkıntıları kalmış bir yer. Bkz. Klaus Belke, “Bithynien und Hellespont”, **Tabula Imperii Byzantini**, XIII, Wien 2020, 998-999.

¹²⁷ Eceabat'ın 7 km. kuzeydoğusunda, Akbaş Limanı'nın güneybatısında, kıyıdan 200 m kadar içeride eski bir yerleşim. Bkz. Andreas Külzer, “Ostthrakien (Euröpē)”, **Tabula Imperii Byzantini**, XII, Wien 2008, 645-648.

¹²⁸ Şarköy'e bağlı Kızılcaterzi Köyü'nün güney ucunda, Leukē Aktē denilen yerdeki burun. Bkz. Külzer, a.g.m., **Tabula Imperii Byzantini**, XII, Wien 2008, 379-380.

¹²⁹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 184.

Strobilos'tan¹³⁰ sonraki 26 etiket, Anadolu'nun güney kıyılarındaki limanları temsil etmektedir. Bununla berâber, sonraki 40 etiket, Suriye-Filistin kıyılarındaki iyi bilinen limanları ve demirleme noktalarını göstermektedir. Burada özellikle; Lazkiye, Trablus, Beyrut gibi büyük limanların temsili dikkat çekmektedir. Ancak Suriye-Filistin hattındaki yoğunluğa nispeten Kuzey Afrika sâhillerinin daha seyrek anlatıldığı görülmektedir.¹³¹ Bunun sebebi olarak; Kahireli olduğu düşünülen anonim müellifin amacının, kendi yaşadığı coğrafyayı tanımlamaktan ziyâde Fâtımîlerin sonradan hâkimiyet kurduğu veyahut siyâsî emeller güttüğü diğer coğrafyalar hakkında bilgi vermek olduğu düşünülebilir.

Harita incelenmeye devam edildiğinde, ovalin en solunda, ince bir kırmızı çizgiyle belirtilmiş Cebelitârik Boğazı görülmektedir. Bunun devamında saat yönünde ilerleyen yedi etiket, Fas'ın Atlantik kıyısında bulunan, aralarında Tanca'nın da bulunduğu demirleme yerlerini işâret etmektedir.¹³²

Meraklar Kitabı'nda mevcut olan Akdeniz haritasında dikkat çekici özelliklerden biri de siyâsî sınırların belirtilmemiş olmasıdır. Örneğin Doğu Akdeniz sâhil şeridinde, Bizans ile Fâtımîler arasındaki, muhtemelen Lazkiye'de olması beklenen, siyâsî sınır haritada gösterilmemiştir.¹³³ Bunun sebebi hakkında birkaç çıkarım yapılabilir. Müellif, çizimleri gerçeğe yakın bir üslupta ele almadığı için, siyâsî sınırların aktarılması pek mümkün değildir. Ayrıca burada Akdeniz'i ele almak için sâhil şehirlerini sırasıyla aktarmak kâfi görülmüş olabilir. Bir başka bakış açısından bakıldığında, bu tercihin, sınırların değişken olabileceği fikrinin bir yansıması olması da ihtimal dâhilindedir.

Şekil 1.2.'de gösterildiği şekliyle, mezkûr haritada Akdeniz'e âit 118 ada temsil edilmektedir. Kıbrıs ve Sicilya adalarının dikdörtgen temsilleri hâriç, bütün adalar küçük daireler şeklinde tasvir edilmiştir. Akdeniz'in çevresindeki liman ve demirleme yerlerine âit bilgi zenginliğinin aksine, haritanın ortasındaki hemen

¹³⁰ Günümüzde Muğla'nın Bodrum ilçesi Aspat mevkiinde yer alan Orta Bizans döneminde mevcut olan önemli bir sâhil kenti ve askerî karakoldur. Bkz. Clive Foss, "Strobilos", **Oxford Dictionary of Byzantium**, ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York 1992, 1967-1968.

¹³¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 184-185.

¹³² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 130.

¹³³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 131.

hemen tüm adalar sâdece isimleriyle zikredilir.¹³⁴ Ayrıca bu adaların 22 tanesi yalnızca “ada” ismiyle etiketlenmiştir. Doğu Akdeniz’i temsil eden bu haritada; Batı Akdeniz’de bulunan Sardinya, Korsika gibi önemli adalardan hiç bahsedilmediği ise daha önce belirtilmişti.

Bunun yanı sıra tasvirde, Akdeniz’in doğusunda bulunan adaları tanımlamak daha kolaydır. Harita incelendiğinde Kuzey’de Semendirek ve Bozcaada’dan başlayarak Güney’de Zaforas (Safran) adacığına kadar mevcut olan Ege’deki adaların güvenli şekilde eşleştirilebildiği görülmektedir. Amorgos, Santorini gibi adaların etiketleri tanımlanabildiğinden, bu adaların çevresinde bulunan, tanımlanması zor olan ada temsillerinin de Ege Bölgesi’ne âit adalar olduğu sonucuna varılmaktadır.¹³⁵

Aynı şekilde tanımlanabilir ada gruplarından biri de Sicilya Adası ve çevresidir. Bunlar; Lampedusa, Linosa, Lampion, Malta, Gozo ve Pantelleria (Kavsara) gibi Sicilya ile İfrîkıyye arasında uzanan adacıklar; Sicilya’nın batısında yer alan, içinde Favignana ve Marettimo adalarının da bulunduğu Egadi adaları grubu; Sicilya’nın Kuzey kıyısı açıklarında mevcut olan, Stromboli, Lipari ve Salina adalarının da dâhil olduğu Eolie adaları grubu olarak belirtilmiştir.¹³⁶

Ovalin iç kısmındaki adalara bakıldığında ise sâhil kesimlerindeki doğru sıralanışın aksine, adaların dizilimi gerçek konumları göstermekten uzaktır. Tespit edildiği üzere, Ege adaları şeklin sol kısmında rastgele denilebilecek bir düzenle yer alırken, Sicilya’yı çevreleyen ada grupları sağ tarafta kümelenmiştir.¹³⁷

Meraklar Kitabı’nda zikredilen, anonim müellife âit başka bir kitapta,¹³⁸ o güne kadar bilindiği şekli ile Akdeniz’de bulunan adaların tam bir listesinin olduğu öğrenilmektedir:

“Sonuç olarak, Akdeniz’de 162 büyük yerleşik [ve ıssız] ada var, ancak kitabın amaçlanandan daha uzun sürmemesi için kendimizi birkaçıyla sınırladık. Adaların

¹³⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 134.

¹³⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 186.

¹³⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 186.

¹³⁷ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 133-134.

¹³⁸ Müellifin zikrettiği şekliyle, günümüze ulaşmamış bu kitabın ismi Muhî’tir.

tam listesini ve sakinlerinin ayrıntılı açıklamalarını diğer kitabımız Muhî'te verdik. Takdir Allah'tandır."¹³⁹

Kaynağın en dikkat çekici özelliklerden biri, liman ve demirleme yerlerine yapılan vurgudur. Eserde, birçok adaya ve sâhil şehrine âit liman ve demirleme yerleri hakkında tafsîlâtı mâlûmata rastlanılmaktadır. Örneğin; Kuzey Afrika kıyısındaki kimliği belirsiz iki limanın 200 gemiyi barındırdığı; benzer şekilde Anadolu'nun batı kıyılarındaki, Trogilion olduğu tahmin edilen bir limanın yaklaşık 100 gemilik bir kapasitesinin mevcut olduğu belirtilir. Limanlar kapasitelerine göre büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca eserde, bu limanlara âit savunma tesisleri hakkında bilgi verilir ve bu limanların hâkim rüzgârlardan¹⁴⁰ nasıl korunabileceğine dâir tavsiyeler yer alır. Ancak burada da; Anadolu ve Kuzey Afrika kıyılarındaki demirleme yerleri ve limanlar için büyüklük veya kapasite göstergeleri verilmesine rağmen Fâtımî kontrolü altındaki Mısır ve Suriye limanları için bu detaylara gerek duyulmadığı görülmektedir.¹⁴¹ Bunun sebebini eserin te'lif edilme sebeplerinde aramak gerekmektedir. Muhtemeldir ki yapıtta, dünya hakkında objektif bir betimlemeden ziyâde, Fâtımî Devleti'nin stratejilerine uygun bir tanımlama amaçlanmaktadır. X, XI, XII. yüzyıllarda te'lif edilen diğer haritalar incelendiğinde, çizilen görsellerde karasal alan ön plândayken, *Meraklar Kitabı*'nın daha çok deniz ve seyrüsefer yollarına vurgu yapmış olmasını bu minvalde değerlendirmek önemlidir.

Dikkat çeken bir başka husus; mezkûr Akdeniz haritasında temsil edilen tüm adalar, düzgün dairesel şekil ile betimlenmesine rağmen Sicilya ve Kıbrıs adalarının dikdörtgen şekilde tasvir edilmiş olmasıdır. Müellifin bu iki ada için ayrıca iki ayrı diyagram daha tasarladığı göz önüne alındığında; Akdeniz'deki stratejik adalara özel bir anlam atfettiği anlaşılmaktadır.

Meraklar Kitabı'nın Akdeniz haritasında ele alınan her adayı ve her sâhil şehrini ayrı ayrı incelemek mümkündür. Ancak bu çalışmanın amacı, Kahireli anonim müellifin Akdeniz'i algılama biçimini ortaya koymaktır. Bu sebeple konu

¹³⁹ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 479.

¹⁴⁰ Eserde rüzgâr navigasyonu için Bizanslılara âit terminolojinin kullanıldığı görülmektedir.

¹⁴¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 131-132.

bütünlüğünün dağılmaması için bazı örnekler vasıtasıyla içeriğe dâir gerekli bilginin aktarılması, bu çalışmanın amacına uygun bulunmuştur.¹⁴²

Kaynakta Akdeniz’e âit bilgi edindiğimiz başka çizimler de mevcuttur. Eserde Kıbrıs ve Sicilya adalarını ve Mehdiye, Tinnis şehirlerini temsil eden özgün diyagramlar, Akdeniz hakkında önemli malzemeler içermektedir. Akdeniz haritasında olduğu gibi, bu ada ve şehirlerin tasvir edildiği diyagramlar, özellikle denizcilik alanı ve askerî-siyâsî bakış açısı hakkında önemli veriler aktarmaktadır.

Eserde Kıbrıs ve Sicilya’yı temsil eden görseller, bu adalara âit bilinen ilk haritalardır. Bunun yanı sıra eserde mevcut olan Tinnis haritası, bu şehrin bilinen tek tasviridir.¹⁴³ Bu anlamda kıymeti hâiz olan bu tasvirlerin ele alınış biçimleri de dikkat çekicidir.

Kıbrıs haritası; Hint Okyanusu ve Akdeniz’de gayrimüslimlere âit adaların temsil edildiği “*Kafirlerin Adaları*” bölümünde ele alınmıştır. Zîra eserin te’lif edildiği dönemde Kıbrıs, Bizans tarafından idâre edilmektedir.¹⁴⁴

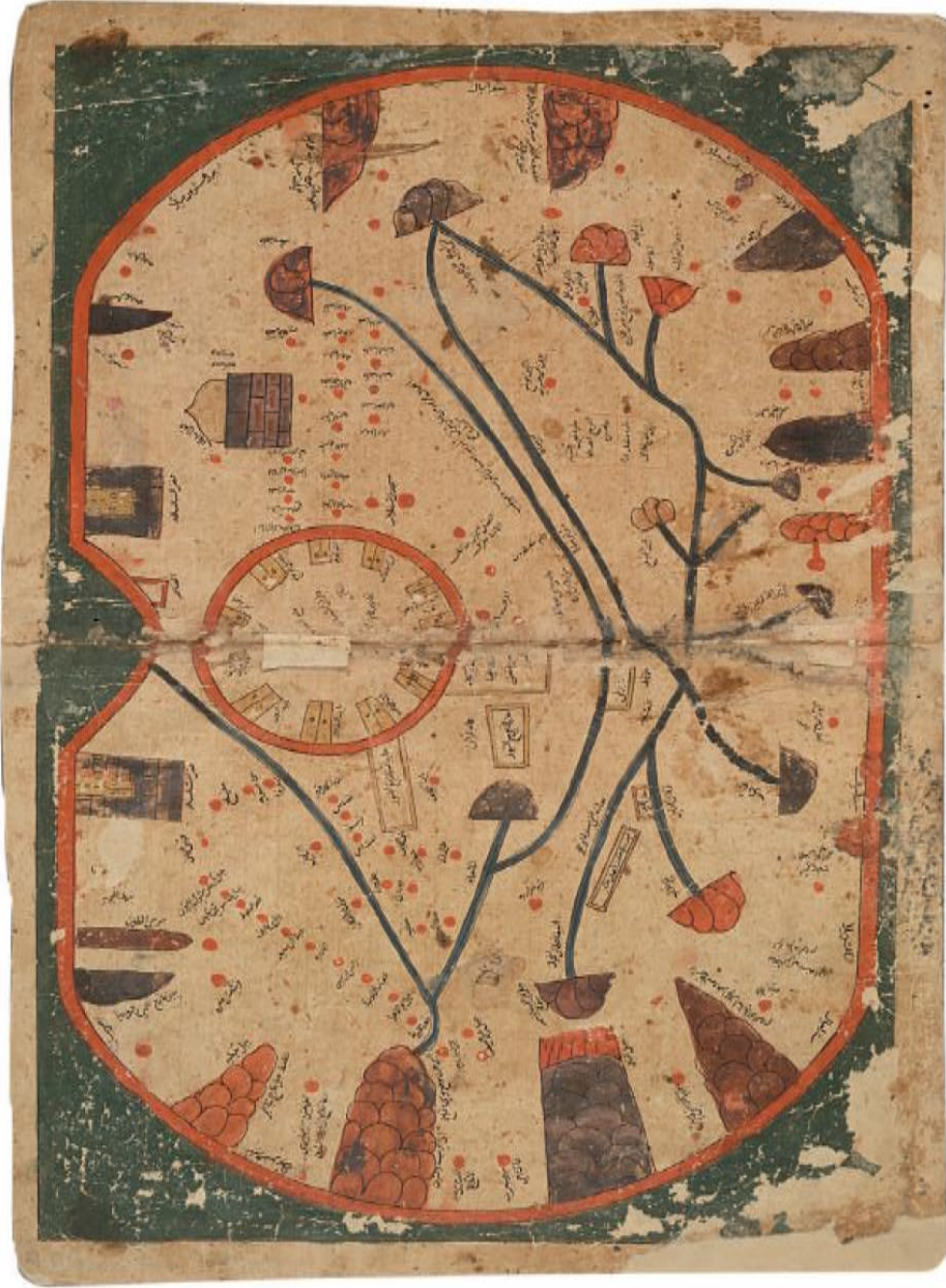
Şekil 1.4.’te alıntılandığı üzere Kıbrıs haritası dört tarafı denizle çevrili bir kare ile temsil edilmiştir. Şeklin kenar kısımları 25 ayrı parçaya bölünmüştür. Bu parçaların bazılarında isim yazmamasına rağmen, hepsi kıyı kesimlerindeki liman ve demirleme sâhâlarını temsil etmektedir. Limanlar yaklaşık olarak doğru şekilde sıralanmıştır. Şeklin ortasında dokuz ayrı şeritle temsil edilen kısımlar ise “*geriye kalan limanların isimleri*” başlığıyla şekle eklenmiştir. Bu konuda müellifin, bütün limanları şekle sığdıramadığı için böyle bir tercihte bulunduğu dâir bir görüş bulunmaktadır. Ancak bu konuda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Ayrıca haritada, ada hakkında kısa bir tarihsel bilgi ve Kıbrıs’tan yapılan ihracat ile ilgili birkaç satırlık açıklama bulunmaktadır.¹⁴⁵ Bu harita bağlamında Kıbrıs hakkında

¹⁴² *Meraklar Kitabı*’ndaki Akdeniz haritası hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 181-196.

¹⁴³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁴⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁴⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 134-136.

Şekil 1.5. *Meraklar Kitabı*’nda mevcut olan Sicilya Haritası-Bodleian Kütüphanesi’ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fols. 32b– 33a, copied ca. 1200.)

müellifin verdiği bilgiler, Akdeniz haritası hakkındaki açıklamalarda da mezkûr ada için verilen mâlûmata çok yakındır.¹⁴⁶

Bu haritaların yalnızca coğrâfi malzeme içeren bilgilere sâhip olduğunu ifâde etmek doğru olmayacaktır. Ada ve şehirlere âit haritalar bu durumu daha belirgin kılmaktadır. Haritalar, daha çok denizcilik alanı ve siyâsî-askerî emellerle ilgili malzeme içeren diyagramlardır.¹⁴⁷ Özellikle demirleme yerlerinin donanma gemisi alma kapasitesine dâir içerik, açık şekilde askerî amaçlara işâret etmektedir.¹⁴⁸

Aynı şekilde Sicilya Adası'nı¹⁴⁹ ve Akdeniz liman şehirlerinden olan Mısır'daki Tinnis ve Kuzey Afrika'daki Mehdiye şehirlerini¹⁵⁰ tasvir eden diyagramlar incelendiğinde de benzer bir bakış açısının bulunduğu görülmektedir. Bu şehirlerin görsel temsilleri ve eklenen açıklamalar; iklim özellikleri, topografya gibi coğrâfi özelliklerden ziyâde esas îtibârıyla şehirlerin duvarlarına, kapılarına; limanların savunmalarına ve müstahkem saray yapılarına odaklanmaktadır.¹⁵¹ Bu üç harita da (Sicilya, Mehdiye, Tinnis) Akdeniz haritasıyla birlikte ele alınmalıdır. Zîra, eserde bu üç temsil “*Adaların Haritaları*” başlığıyla ele alınmıştır. Mehdiye ve Tinnis şehirleri ada olmamasına rağmen başlıkta bu şekilde zikredilmiştir. Bu üç diyagramın esâsen; Akdeniz haritasında belirtilmeyen bazı ayrıntılara dikkat çekmek için tasvir edilmiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁵² Zîra müstakil Akdeniz haritasında Fâtımîlere âit şehirler hakkında yeterince ayrıntılı bilgi verilmediği için bu diyagramlara ihtiyaç duyulmuş olması muhtemeldir.

¹⁴⁶ Liman ve demirleme yerlerinin kapasitesi, mevcut su kaynakları, adanın açıklarında mevcut olan rüzgâr çeşitleri, bunların yönü, şiddeti ve şehrin önemli yerleri (kiliseler, kaleler) hakkında verilen bilgiler, Akdeniz haritasında verilen mâlûmat ile benzerdir.

¹⁴⁷ Denizcilik alanına odaklanan başka eserler de mevcuttur. Örneğin; mezkûr eserden bir asır sonra te'lif edilmiş, el-İdrîsî'ye (ö. 560/1165) âit, Sicilya Adası'nın etrafını dolaşmak için yol güzergâhı belirleyen metinlere rastlanılmaktadır. Aynı şekilde *Meraklar Kitabı*'nın te'lifinden birkaç 10 yıl sonra Endülüslü el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) birçok Akdeniz sâhil şehrini, bu şehirlere âit demirleme yerlerini ve çeşitli yol güzergâhlarını listelediği bir çalışması mevcuttur. Ancak bu te'lifler daha az ayrıntıya sâhiptir ve metinseldir. Ayrıca *Meraklar Kitabı*, biçimi itibariyle yol güzergâhı haritalarından oldukça farklıdır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁴⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 141.

¹⁴⁹ Eserin kaleme alındığı dönemde Sicilya Adası'nda Fâtımîlere yarı-bağımsız şekilde bağlı olan Kelbîler dönemi yaşanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Altan, “Kelbîler”, **DİA**, XXV, 206-207.

¹⁵⁰ Eserin te'lif edildiği dönemde her iki şehir de Fâtımî idâresi altındaydı.

¹⁵¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁵² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 157.

Burada dikkat çeken bir başka önemli husus ise, bu şehirlerin güçlü savunma sistemleriyle ele alınmış olmasıdır. Âdeta ilgili kentlerin, ele geçirilmesi zor yerleşim yerleri olduğu vurgulanmak istenmektedir. Bu anlamda şehirlerin, İslâmî haritalama usulüne göre benzeri olmayan bir bakış açısıyla tasvir edildiği görülmektedir. Zîra betimlemelerin siyâsî bir gözle aktarıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵³ Bizans İmparatorluğu'nun idâresindeki Kıbrıs haritasıyla, Fâtımî kontrolündeki Sicilya, Mehdiye ve Tinnis şehirlerine âit haritalar arasındaki dikkat çeken ayrım bu sebeplerden kaynaklanmaktadır. Kıbrıs Adası, etrafı surlarla çevrilmemiş olarak, her türlü saldırıya açık biçimde temsil edilmişken; Fâtımî kontrolündeki mezkûr üç kent (Mehdiye, Tinnis ve Sicilya), koruyucu surları ve müstahkem kaleleri vurgulayan bir üslupla ele alınmıştır.¹⁵⁴

Meraklar Kitabı'nda Akdeniz'in ele alınış biçiminin doğru anlaşılması için, eserin diğer coğrafi kaynaklarla mukayese edilmesi gerekmektedir.

Ortaçağın önemli coğrafyacılarından olan Ya'kubî'nin eserinde Akdeniz vurgusu yok denecek kadar azdır. Tek tek şehirler hakkında hülâsa şekilde mâlûmat verilen eserde denizler, yalnızca kentler hakkında verilen izâhatta gerekli görüldüğü ölçüde ele alınmıştır: *"Bu bölgede yer alan şehirlerden birisi Bernîk'tir. İşte burası Akdeniz sahilinde limanı bulunana bir şehirdir. Gemiler burada bir arada dururlar."*¹⁵⁵

İbn Rüste'nin eserinde Akdeniz'le ilgili önemli ayrıntılar vardır. *Meraklar Kitabı*'nın yazarı gibi, İbn Rüste de Akdeniz'de toplam 162 ada olduğunu ifâde etmektedir. Ancak İbn Rüste, bunlardan yalnızca beş tanesinin¹⁵⁶ yerleşime uygun olduğunu belirtir.¹⁵⁷ Ayrıca bu eserde Şam Denizi ismiyle de anılan Akdeniz'le ilgili verilen izâhatta, tıpkı *Meraklar Kitabı*'nda rastlanılan şekilde, makro kozmozla ilgili olayların mikro kozmozunu etkilediği inancını içeren bir anlayışın varlığı dikkat çeker: *"Şam Denizi'ne gelince güneş akrep burcunun başlangıcından balık burcunun başlangıcına varıncaya kadar -ki bu dört ayda- insanlar bu denizde gemilerine*

¹⁵³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 156-157.

¹⁵⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 179-180.

¹⁵⁵ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 115.

¹⁵⁶ Korsika, Sardunya, Sicilya, Girit ve Kıbrıs.

¹⁵⁷ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 104.

binemezler. Çünkü bu dönemde güneş buradan uzaklaşır. Böylece denizin kuzey bölgesinde şiddetli rüzgâr ve fırtınalar meydana gelir.”¹⁵⁸

Kudâme b. Ca’fer’in eserinde Akdeniz, diğer coğrafyacılar arasında da müşterek olan görüşe göre, Endülüs ve Tanca arasını ayıran Cebelitârik Boğazı’ndan başlayarak Şam sâhillerine kadar uzanır. Bu eserde ilâve olarak, Akdeniz’de iki halicin varlığından söz edilir; bunlardan biri Adriyatik Denizi (Utsan), diğeri de Narbon¹⁵⁹ denilen yerden çıkan bir koldur.¹⁶⁰ Bu eserde, Akdeniz’de 172 tane ada olduğu ve bütün adaların meskûn (mâmur) olduğu belirtilmektedir. Bunlardan beş tanesi, büyük ada olarak zikredilmiştir. İsimleri şunlardır: Kıbrıs, Girit, Sicilya, Sardunya, Mayorka (Yânis).¹⁶¹

Bir diğer ünlü coğrafyacı İstahrî’nin, eserinde yalnızca İslâm ülkelerini ele aldığı görülmektedir. İranlı olduğu için Fars ve Horasan bölgesini daha ayrıntılı kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca şehirlerin sosyal, iktisadî, coğrâfî özelliklerinden bahseden eserde, kentler arasındaki mesafelere odaklanıldığı görülmektedir. Bu şekilde müellifin, İslâm toprakları arasındaki irtibatı geliştirmeyi amaçladığı söylenilebilir.¹⁶²

İstahrî’nin eserinde Akdeniz¹⁶³ okyanustan çıkan bir haliç olarak gösterilir.¹⁶⁴ Akdeniz’in sâhil şeridinde bulunan şehirlerden bahsedilir. Akdeniz’de bulunan dört büyük; Sicilya, Girit, Kıbrıs, Cebelü’l-Kalâl (Korsika ve Sardunya) adaları ele alınır.¹⁶⁵ Ancak özellikle denizcilik alanına bir vurgu görülmemektedir. Ekonomik, sosyal, kültürel ayrıntılar, herhangi biri ön plâna çıkarılmadan, bir arada verilmiştir.

¹⁵⁸ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁵⁹ Güney Fransa’da bir bölge. Müslümanlar tarafından Arbûne olarak da adlandırılır. Bkz. Semavi Eyice, “Cami”, **DİA**, VII, 56-90.

¹⁶⁰ Kudâme b. Ca’fer, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁶¹ Kudâme b. Ca’fer, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁶² İstahrî, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁶³ Eserde “*Rum Denizi*” adıyla anılır.

¹⁶⁴ İstahrî, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁶⁵ İstahrî, **a.g.e.**, s. 77.

Mes'ûdî'nin eserinde, denizler bahsindeki Akdeniz'e âit bölümde; Akdeniz'in uzunluğuna dâir kısa bir bilgilendirmenin ardından, bu denize dökülen nehirlerden¹⁶⁶ bahsedilir. Girit, Kıbrıs, Sicilya¹⁶⁷ adalarına dâir kısaca bilgi verilir.¹⁶⁸

Önemli bir Farsça kaynak olan *Hudûdü'l-Âlem*'de Rûm Denizi, sâhil şehirleri verilerek târif edilir. Denizin uzunluğu 4.000 mil olarak zikredilir. *"Bu denizin iki körfezi mevcuttur. Bunlardan birisi bu denizin okyanusla birleşmesini sağlar. Irmağa benzeyen diğer körfez ise, Rûm ülkesinin ortasındaki Kostantîniye'nin (Konstantinapol) kenarından geçer ve Gürziyân Denizi'ne¹⁶⁹ ulaşır."*¹⁷⁰

Ayrıca eserde, Rûm Denizi'nde altı meskûn ada¹⁷¹ ve iki dağın¹⁷² mevcut olduğu zikredilir. Bu bölgelerin yüzölçümünden, madenlerinden, tarıma elverişliliğinden, nüfusundan, zenginliklerinden bahsedilir.¹⁷³ Herhangi bir liman ya da gemi sayısına atıf yapılmamış olması dikkat çekicidir.

İbn Havkal'ın eseri incelendiğinde; Akdeniz'in, yeryüzünü tamamen çevrelemiş olan okyanustan çıkan iki büyük denizden ikincisi¹⁷⁴ olarak ele alındığı görülür. Akdeniz; Endülüs ile Mağrib arasındaki boğazdan başlayarak Şam sınırlarına kadar devam eden bir deniz olarak tasvir edilir. Ayrıca uzunluğu dört aylık bir mesafe olarak belirtilmiştir.¹⁷⁵

İbn Havkal'ın eserinde, Akdeniz, etrafındaki mâmur şehirlerle ele alınır. Bu şehirlerin birbirine olan uzaklıkları verilir. Şehirlerden toplanan vergilere işâret edilir.¹⁷⁶ Bu kentlerde bulunan dağlardan, nehirlerden, göllerden; bu bölgelerde yetişen bitkilerden, yaşayan hayvanlardan bahsedilir.¹⁷⁷ Akdeniz'in etrafının

¹⁶⁶ Nil Nehri, Seyhan Nehri, Ceyhan Nehri, Beredan Nehri, Tarsus Nehri, Oranto (Asi) Nehri.

¹⁶⁷ Volkanik dağı ile ele alınmıştır.

¹⁶⁸ Mes'ûdî, *a.g.e.*, s. 54-56.

¹⁶⁹ Karadeniz'in Ortaçağ kaynaklarında geçen başka bir ismi.

¹⁷⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 5.

¹⁷¹ Kıbrıs Adası, Kuryus (Qurnus) Adası, Bâlus (Yâbis-Bâlus) Adası, Sağliye (Sicilya-Saqia) Adası, Surdâniye (Sardinia-Surdânia) Adası, İkrîtas (Crete-İqrîtas-Girit) Adası. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 12-13.

¹⁷² Biri Cebel-i Târik, diğeri Cebelü'l-Kılâl'dır. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 12-13.

¹⁷³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 12-13.

¹⁷⁴ Birincisi, Fars Denizi ismiyle anılan Hint Okyanusu'dur.

¹⁷⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 23-24.

¹⁷⁶ Vergiler, cizyeler, gemi vergileri, ticâret mallarından alınan vergiler bu kapsamdadır.

¹⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 165-172.

(boğazlar sayılmazsa) yürünerek kat edilebileceği ifâde edilir.¹⁷⁸ Bu anlamda İbn Havkal'ın, *Meraklar Kitabı* müellifiyle müşterek bir bütünsellik tasarladığı söylenilebilir. Ayrıca Akdeniz kadar etrafı mamur olan bir deniz olmadığını aktaran müellif, burada bulunan Sicilya, Kıbrıs, Girit, Mayorka, Malta gibi adalardan bahsederken bu adaların yakın tarihine yönelik kısa mâlûmat sunar.¹⁷⁹

İbn Havkal'ın, yeryüzüne dâir en doğru bilgiyi aktarma gayesi taşıdığı âşikârdır. Zîra eserin başında; yeryüzünü oldukça dolaştığından ve bu yolculukları sırasında elde ettiği bilgileri, yeryüzü hakkında daha önceden yapılmış çalışmaları da yeniden ele alarak en sahih şekilde aktarmaya çalıştığından bahsetmektedir.¹⁸⁰ Nitekim yazarın siyâsî bir emel taşımaktan ziyâde, ilmî bir çalışma ortaya koyma gayesi ön plândadır.

Nasır-ı Hüsrev ise Akdeniz hakkında direkt bilgi vermek yerine, bu denize kıyısı olan şehirlerden bahseder. Elbette eserde Akdeniz'e dâir bilgiler de aktarılır. Müellif, güvenilir kaynaklardan öğrendiği kadarıyla Akdeniz'in çevresinin 4.000 fersah olduğunu nakleder. Bu denizden ayrılan bir kolun karanlıklar diyarına açıldığını ifâde eder. Ayrıca Sicilya gibi büyük adalardan bahseder.¹⁸¹

Bunun yanı sıra müellif, Tinnis'ten Konstantiniyye'ye gemi vasıtasıyla 20 günde gidilebileceği gibi, deniz seferlerine dâir bâzı bilgiler aktarır. Eserde şehirlerdeki gemi varlığı hakkında mâlûmat da aktarılır.¹⁸²

Mukaddesî ise yeryüzünde yalnızca iki deniz olduğu yönünde bir görüş ileri sürmektedir. Bu hususu ise Kur'an-ı Kerîm'deki Rahman Suresi'nin 19 ve 20. âyetleriyle¹⁸³ ele alır. Âyette geçen iki denizin Akdeniz ve Hint Okyanusu olduğunu ve ikisini ayıranın ise Ferâma'dan Kulzüm'e¹⁸⁴ kadar olan üç günlük yol olduğunu

¹⁷⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁷⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 172-173.

¹⁸⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁸¹ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁸² Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 58-59.

¹⁸³ "O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi. (Ama) aralarında bir engel vardır; birbirlerine karışmazlar."

¹⁸⁴ Ferâma, Mısır sâhilinde bir şehir; Kulzüm ise Kızıldeniz kıyısında bir şehirdir. Kulzüm ismi bazen Kızıldeniz'in kendisi için de kullanılır. Bkz. Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 36.

belirtir. Ayrıca bu iki denizin okyanustan çıkıp çıkmadığı hakkında kesin bir kanıya varamadığını da ekler.¹⁸⁵

Mukaddesî'ye göre Akdeniz'de en çok bulunan ve onu en iyi tanıyanlar Bizanslılar, Sicilyalılar ve Endülüslülerdir. Onlarla çeşitli seyahatler yaptığını belirtir: *“Ben gemi sırtında onlarla birlikte uzun süre seyahat ettim. ...söylediklerine göre fırtınalı, aşılması zor bir denizdi ve özellikle Cuma geceleri uğultulu rüzgarlar esermiş.”*¹⁸⁶

Aynı müellife göre bu denizde mâmur olan üç ada vardır; Sicilya, Girit, Kıbrıs.¹⁸⁷ Diğer coğrafyacıların ortak görüşüyle bilinen daha fazla meskûn adayı saymamış olması, onun bizzat şahit olduğu veyahut güvenilir kaynaktan direkt edindiği aktarımlar dışında bilgi vermek istemeyen yapısından kaynaklanmış olabilir.

İdrîsî'nin eserinde yeryüzü yedi ayrı iklim/bölge olarak ele alınır ve her iklim cüzlere bölünerek ayrıntılı şekilde incelenir. Dördüncü iklimde ele alınan Akdeniz, sâhil şehirleri ve adalarıyla işlenir. Bu şehir ve adalar sosyal, ekonomik, coğrafi, kültürel pek çok açıdan bilgilerle aktarılır. Bu eserde dikkat çeken hususlardan biri, Akdeniz'in, önceleri Hazar Denizi gibi kapalı bir deniz olduğuna yönelik aktarılan rivâyettir. Bu nakle göre Tanca ile Endülüs arasındaki kısım Büyük İskender tarafından kazdırılmış ve Okyanus ile Akdeniz'in birbirine karışması bu şekilde gerçekleşmiştir.¹⁸⁸

Gırnâtî'nin eserinden de Akdeniz'e¹⁸⁹ dâir bilgi edinilebilmektedir. Burada; özellikle bu denizde yaşayan ilginç balık çeşitlerinden ayrıntılı şekilde bahsedilir.¹⁹⁰ Sardunya, Sicilya adaları kısaca anlatılır. Ayrıca Calita diye adlandırılan, üzerinde yalnızca koyunların bulunduğu bir ada zikredilir. Gemilerin o adadan koyun almak için oraya gittiği nakledilir.¹⁹¹

¹⁸⁵ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 35-36.

¹⁸⁶ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 34-35.

¹⁸⁷ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁸⁸ İdrîsî, **a.g.e.**, s. 17-18.

¹⁸⁹ Bu eserde Akdeniz, Atlas Okyanusu'ndan çıkan bir kol olarak ele alınmıştır.

¹⁹⁰ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 141-143.

¹⁹¹ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 144-145.

Ebü'l-Fidâ'nın çalışmasına bakıldığında, bu eseri önemli kılan özelliklerden biri; bölümlerin sonunda, bahsi geçen şehirlerin enlem ve boylamlarını içeren cetvellere yer verilmiş olmasıdır. Akdeniz de sâhil şeridi boyunca ve adaları kapsayacak şekilde enlem ve boylamlarıyla târif edilir. Ayrıca müellif, Akdeniz'de kimi uzantıların bulunduğundan da bahseder: “*Bu uzantılar arasında Venedik Kanalı (Adriyatik Denizi), kuzeye doğru Roma'ya çıkan ve bu şehre bitişen başka bir haliç en meşhur olanlardır.*”¹⁹²

Meraklar Kitabı ile diğer coğrafyacıların eserleri karşılaştırıldığında önemli farklılıklara rastlanılmaktadır. Öncelikle *Meraklar Kitabı*'nın yol güzergâhı çizen, şehirler arası mesafeleri aktaran haritalardan oldukça farklı olduğu görülmektedir. Eserde şehir ve adalar sırasına uygun şekilde verildiğinde bile, bu şehirlerin birbirlerine olan uzaklıklarının doğru şekilde görselleştirilmesiyle ilgili herhangi bir kaygı taşınmadığı anlaşılmaktadır. Anonim müellif şehirlere değil, deniz alanına odaklanmış; şehirleri ise limanları, gemi kapasiteleri gibi nitelikleri ile değerlendirmiştir. Bu durum müellifin, diğer coğrafya eserlerinin bakış açısından farklı olarak; denizcilik alanına dâir bir perspektif sunmayı amaçladığını gösterir.

Ayrıca Akdeniz'in Atlas Okyanusu'na açılmayan, kapalı bir oval ile ele alınması da diğer tüm coğrafyacıların harita ve açıklamalarından farklıdır. Akdeniz haritası herhangi bir körfez ya da koyu tasvir etmez; sâhillerin girintilerini, adaların şekillerini göz ardı eder. Haritada yalnızca Akdeniz'in durakları olabilecek sâhil ve adalar sıralanır ve bunlar hakkında daha çok denizcilik alanına yönelik olduğu düşünülen bilgiler verilir. Diğer yandan eserde mevcut olan, Akdeniz'deki rüzgar tipleri ve bu rüzgarlardan korunma yollarına yönelik açıklamalar da gemi yolculukları için önem arz eden bilgiler olarak dikkat çekmektedir.¹⁹³

Burada Hint Okyanusu haritasından ayrı olarak; siyâsî-askerî alan hakkında ayrıntılı mâlumata rastlanıldığı görülür. Bu durum Hint Okyanusu ile Akdeniz'in Fâtımîler için farklı anlamlar taşıdığını gösterir niteliktedir. Zira *Meraklar Kitabı*'nda Akdeniz, bir siyâsî üstünlük mücadelesi alanı olarak görülürken; Hint Okyanusu, uzak diyarlara açılan bir kapı olarak ele alınmıştır.

¹⁹² Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, s. 39-43.

¹⁹³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 141-142.

1.3. Hazar Denizi

Hazar Denizi hem deniz hem de göl özelliklerini taşıyan dünyanın en büyük gölüdür. Ancak bir gölün sınırlarını aşan büyük kütlesi sebebiyle Hazar, tarih boyunca deniz olarak yorumlanmıştır. Bu gölün açık mı yoksa kapalı bir deniz mi olduğu meselesi yüzyıllar boyu bir tartışma konusu olmuştur. Ancak tuzlu bir yapıya sâhip olan Hazar, genel îtibârıyla kapalı bir deniz olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁴

Meraklar Kitabı’nda Hazar Denizi, denizlerin anlatıldığı bölümde Hint Okyanusu ve Akdeniz anlatımlarından hemen sonra yer alır. Şekil 1.8.’de görüldüğü üzere; eserin iç mantığına uygun olarak Hazar Denizi düzgün bir daire ile temsil edilmiştir. Denizin etrafında bazı sıradağlar, içinde iki ada ve kendisine akan üç nehir kolu bu tasvirde dikkat çeken unsurlardır.

Eserdeki diğer haritalardan farklı olarak burada yönlere işâret edildiği görülür: Hazar Denizi’nin üst kısmı güney, alt kısmı kuzey, sağ tarafı batı ve sol tarafı doğu olarak işâretlenmiştir. Burada, modern haritalama yöntemlerine göre ters kabul edilecek bir uygulama görülmektedir.

Denizin içinde tasvir edilen iki ada arasında; şeklin yukarısında temsil edilmiş olanı Siyah-kûh¹⁹⁵ Adası/Yarımadası’dır. Müellif, bu adada pınarlar, ağaçlar ve çalılıkların olduğunu aktarmıştır. Altta temsil edilen ada ise “*Bâbülebvbab*” adıyla anılan Hazar kıyılarındaki Derbend şehridir. Bu şehir de büyük ağaç ve çalılıklar ile zikredilir.¹⁹⁶ Bu iki sâhil şehrinin, şekilde ada olarak temsil edilmesi dikkat çekicidir. Ancak çalışmanın devamında görüleceği üzere, bu bölgelerin ada olduğu bilgisi İslâm coğrafyacılarının ittifak ettiği bir görüştür.

¹⁹⁴ Xavier de Planhol, “Hazar Denizi”, *DİA*, XVII, 109-113.

¹⁹⁵ Diğer adı Mangışlak’tır. Hazar denizinin doğu sahillerinde dağlarla kaplı yarımadadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, “Mangışlak”, *DİA*, XXVII, 569-570.

¹⁹⁶ *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 455.

Şekil 1.8. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Hazar Denizi Haritası-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab c. 90, fol. 31b, copied ca. 1200.)

Şeklin üst kısmında temsil edilen büyük sıra dağlar Deylem Dağları olarak belirtilmiştir. Daha sonra şeklin sol tarafında, aşağı doğru bir yay gibi sıralanmış Taberistan bölgesine âit şehirler tasvir edilmiştir. Hazar Denizi görselinin sol alt köşesinde bulunan “*Oğuzların Toprağı*” ve bunun hemen karşısında, deniz betimlemesinin sağ alt köşesinde yer alan “*Hazarlıların Toprağı*” etiketleri dikkat çeken ayrıntılardır. Ayrıca şeklin sağ üst köşesine iliştirilmiş “*Ermenistan*” etiketi de haritanın tasvir etmeyi amaçladığı bölge hakkında önemli bir ayrıntıdır.¹⁹⁷

Şekilde Hazar Denizi’ne akan nehir kolları görülmektedir. Bu akarsulara dâir ayrıntılı bilgi verilmese de nehre akan bu kolların yanında Rūs ve Rass nehirleri ismi zikredilir. Ayrıca haritanın en alt kısmında ise bir açıklama görülür. Burada şöyle yazmaktadır: “*Bu deniz, İtil (Volga Nehri) olarak bilinen Nehir el-Rūs’tan girenler dışında, çevresindeki denizlerden hiçbirleriyle bağlantılı değildir. Bir insan bu denizi dolaşırsa hiçbir mani veya engel olmadan başladığı yere geri döner. Bu, yükselişi ve alçalması olmayan tuzlu bir denizdir. Alt kısmı karanlıktır. Ondan balık dışında hiçbir şey alınmaz. Tüccarlar, Müslüman topraklarından Hazar topraklarına onun üzerinden yelken açar. O, sığ bir denizdir.*”¹⁹⁸

İslâm coğrafyacılarının Hazar Denizi hakkında aktardıklarına bakılacak olursa; İslâm topraklarındaki meskûn şehirlere odaklanan Ya’kubî’nin eserinde Hazar Denizi’nin, daha ziyâde çevresindeki yerleşim yerleriyle birlikte zikredildiği görülür. Örneğin Taberistan bölgesinde bulunan Âmul şehri¹⁹⁹ mezkûr denizin kıyısında bulunan güzel ve görkemli bir mesken olarak ifâde edilmiştir. Eserde deniz, “*Bahru’d-Deylem*” ismi ile anılır ve Belh Nehri’nin buraya doğru aktığına dâir bir bilgiye rastlanılır.²⁰⁰ Eserin te’lif mantığı gereği; Ya’kubî bu denizle ilgili daha ayrıntılı mâlûmat aktarmamıştır.

İbn Rüste, Taberistan Denizi ve Cürcân Denizi diye adlandırdığı iki bölgeden söz eder. Bunların Hazar Denizi olması ise muhtemeldir. Bu anlamda Taberistan

¹⁹⁷ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 455.

¹⁹⁸ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 455.

¹⁹⁹ Âmul şehri *Meraklar Kitabı*’nda da işâretlenen bölgelerden biridir. **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 455.

²⁰⁰ Ya’kubî, **a.g.e.**, s. 57-59.

Denizi'nin bir iç deniz olarak ifâde edilmesi bunu ispatlar niteliktedir.²⁰¹ Ancak bu iki ismin farklı denizler gibi aktarılması bir muğlaklık oluşturmaktadır. Ayrıca eserde, İtil Nehri'nden bahsedilirken onun Hazar Denizi'ne aktığı bilgisi verilmektedir.²⁰²

Kudâme b. Ca'fer, mezkûr denizden Cürcan Denizi diye bahseder. Buraya Harezm Denizi de denilebileceğini aktarır ancak bu bilgi yanlıştır. Zîra Harezm Denizi ismi Aral Gölü için kullanılmaktadır. Yazar, Cürcan Denizi'nin uzunluğunu 800 mil, genişliğini ise 600 mil olarak ifâde eder. Bu denizde, geçmişte insanların yaşadığı ancak artık ıssız olan iki ada bulunduğunu nakleder.²⁰³

İstahrî, Hazar Denizi'ni, çevresindeki şehirleri aktararak betimler. Bu denizin başka hiçbir denizle bağlantısı olmadığını, buraya yalnızca suyu tatlı olan bir nehrin aktığını belirtir. Ancak bu denizin kendisinin tuzlu ve çamurlu olduğundan bahseder. Eserden; karanlık bir deniz olduğu ifâde edilen Hazar Denizi'nden kıymetli hiçbir taşın çıkarılmadığı ve balık dışında mâmul elde edilemediği öğrenilmektedir.²⁰⁴

İstahrî, mezkûr deniz üzerinden Müslüman ülkelerden Hazar ülkesine gidilebildiği bilgisini aktarır. Aynı mâlûmat *Meraklar Kitabı*'nda da bu şekilde ifâde edilmiştir. Ayrıca o da, ıssız iki adadan bahseder. Eserde bu adaların isimleri; Siyâhkûh²⁰⁵ ve Kürre olarak verilir. Kürre Adası'ndan kök boya elde edildiği, bu sebeple civardaki bölgelerden buraya gelip kök boya üretildiği aktarılır.²⁰⁶ Ayrıca İstahrî de İtil Nehri'nin Hazar'a döküldüğü bilgisini verir. Bu nehrin sularının, denizin sularından ayırt edilebilen bir renk farkının olduğu da belirtilir.²⁰⁷

Mes'ûdî, Hazar Denizi'ne dökülen birçok nehri zikretmektedir. Hazar'a diğer büyük denizler kadar geniş bahis ayıran yazar, mezkûr denize dökülen nehirler

²⁰¹ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 103-104.

²⁰² İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 159.

²⁰³ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 143.

²⁰⁴ İstahrî, **a.g.e.**, s. 196.

²⁰⁵ Eserin bir yerinde bu adanın üzerinde kimsenin yaşamadığı aktarılırken başka bir yerinde burada küçük bir Türk topluluğunun yaşadığı belirtilmiştir. Bkz. İstahrî, **a.g.e.**, s. 196-197.

²⁰⁶ İstahrî, **a.g.e.**, s. 196.

²⁰⁷ İstahrî, **a.g.e.**, s. 199.

hakkında bâzı yanlış aktarımlar da yapmıştır. Örneğin, gerçekte Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun Nehri'nin Hazar Denizi'ne aktığını ifâde etmiştir.²⁰⁸

Mes'ûdî de mezkûr denize Harezm Denizi denilebildiğini aktarır. Ayrıca bu denizin ölçülerini; uzunluğu 800, genişliği 600 mil olarak belirtir. Ayrıca Hazar Denizi'nin etrafındaki çöllerde birçok Oğuz göçebesinin yaşadığından bahseder.²⁰⁹

Anonim yazara âit *Hudûdü'l-Âlem* isimli eserde Hazar Denizi'ne dâir kısıtlı bilgiye rastlanılmaktadır. Bu yapıtta; nasıl bir havzada bulunduğu târif edilen mezkûr denizin uzunluğu ve genişliğinin 400 fersah olduğu, herhangi bir körfeze sâhip olmadığı ve balık dışında hiçbir canlıyı barındırmadığı gibi bilgilerin aktarıldığı görülmektedir.²¹⁰

İbn Havkal'ın mezkûr deniz hakkında Batlamyus'a âit olduğu belirtilen bilgiye itiraz ettiği görülür. O, Batlamyus'un gerçeğe aykırı olarak; Hazar Denizi'nin Rum Denizi'nden beslendiğini aktardığını ifâde eder ve bu görüşü sebebiyle Batlamyus'u eleştirir. O, mezkûr denizin herhangi başka bir denizle bağlantısı olmadığına işâret eder. İbn Havkal'a göre Hazar çukur bir yeredir ve buraya dökülen en büyük nehir İtil²¹¹ Nehri'dir. Bunun yanında bölgedeki pek çok nehir de bu denize akmaktadır.²¹²

İbn Havkal, mezkûr denizde yerleşim bulunan hiçbir ada olmadığını ifâde eder. Ancak burada iskân edilmeyen iki ada mevcuttur. Bunlar; Siyahkuh Adası ve Ebbab yakınlarındaki büyük bir ada. Bu iki isim, *Meraklar Kitabı*'nda da aynı şekilde aktarılmıştır. İki eserde de müşterek olarak, bu adalarda büyük ağaçların yetiştiği ve pınarların aktığı belirtilir.²¹³ Ayrıca İbn Havkal, Hazar Denizi'nin çevresindeki Deylem, Cürcan, Taberistan gibi şehirler hakkında ayrıntılı mâlûmat aktarır.²¹⁴

²⁰⁸ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 57-59.

²⁰⁹ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 56.

²¹⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 5-6.

²¹¹ İbn Havkal, bir rivâyete göre Bulgar bölgesinden gelerek Hazar Denizi'ne dökülen bu büyük nehrin kaynağının bilinmediğini, buraya kimsenin ulaşmadığını aktarır. Ancak Hazar Denizi'nin hiçbir denizle bağlantısı olmadığını aktaran yazar, ayrıca Hazar'a dökülen İtil Nehri'nin bir başka kolunun da Karadeniz'e döküldüğünü belirtir. Bkz. İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 297- 298.

²¹² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 25, 297.

²¹³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 297-298.

²¹⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 289-296.

Mukaddesî, Hazar Denizi'ni karanlık ve bunaltıcı bir deniz olarak ele alır. İçinde insanların yaşadığı herhangi bir ada olmadığını belirtir. Bu denize akan iki büyük nehrin Kür Nehri ve Nehri'l Melik (Samur Nehri) olduğunu ifade eder. Ayrıca o, Ye'cûc Me'cûc²¹⁵ seddinin bu bölgeye iki aylık bir mesâfede olduğunu aktarır.²¹⁶

Eserinde gezip gördüğü yerleri aktaran Nasır-ı Hüsrev'in, Hazar Denizi hakkında mâlûmat vermediği görülmektedir. Bunun yanı sıra İdrîsî'nin eserinde, şehirlerden bahsederken verilen kısa bilgilerin dışında yalnızca, Hazar'ın kapalı bir deniz olduğu bilgisine rastlanılmaktadır.²¹⁷ Gırnâtî ise Hazar'ın küçük bir deniz olduğunu ve çevresinin 300 fersah olduğunu aktarır. Müellif, bu denizin yukarısında Taberistan bölgesinin olduğunu, çevresinde ise Cürcan, Hazar bölgeleri ve Türk memleketlerinin olduğunu belirtir.²¹⁸

Ebü'l-Fidâ'ya bakıldığında ise, Hazar Denizi ve onun sâhil kesimlerinin ayrıntılı enlem ve boylam bilgileriyle târif edildiği görülmektedir. Birçok âlimin görüşlerini harmanlayan yazar; bu denizin suyunun tuzlu olduğunu, İtil Nehri'nin aktığı kısımda ise hem tadının hem de renginin değiştiğini aktarır. Ayrıca o da bu denizde bulunan, ıssız iki adadan bahseder ve bunlardan bir tanesinden kök boya elde edilebildiğini ifade eder.²¹⁹

Meraklar Kitabı'nda ele alınan Hazar Denizi haritası esâsen İbn Havkal'ın Horasan havzasını aktaran bölgesel haritalarının deniz odaklı bir bakış açısıyla yeniden yorumlanmış hâli gibidir.²²⁰ Bu anlamda iki eserin verileri oldukça benzerdir. Ancak İbn Havkal Hazar Denizi'ni farklı bölgelere ayırarak ele alırken, Kahireli anonim müellif onu tek bir diyagramda aktarır. Diğer coğrafyacılarla karşılaştırıldığında, bölgenin benzer verilerle ele alındığı görülmesine rağmen

²¹⁵ Zülkarneyn döneminde ortaya çıkan ve kıyametin kopmasına yakın dönemde zuhur ederek yeryüzünde bozgunculuk yapacak olan topluluk. Bkz. İlyas Çelebi, "Ye'cûc Me'cûc", *DİA*, XLIII, 373-375.

²¹⁶ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 368.

²¹⁷ İdrîsî, *a.g.e.*, s. 17.

²¹⁸ Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 150.

²¹⁹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 46-48.

²²⁰ Rapoport-Savage-Smith, *a.g.e.*, s. 233.

Meraklar Kitabı, direkt su havzasına yaptığı vurgu ile yine diğer eserlerden farklı bir anlayışı ortaya koymaktadır.

Meraklar Kitabı müellifinin bu bölgeyi aktarmak istemesinin çeşitli sebepleri olabilir. O, dünyadaki denizler hakkında bilgi vermek amacıyla olabilir. Bunun yanı sıra haritada Hazar Denizi'nin; Müslümanların Hazar bölgesine geçiş için kullandıkları bir güzergâh olarak belirtilmesi önemlidir. Öyle anlaşılmaktadır ki Hazar Denizi, Orta Asya'daki sosyal, siyâsî ve ticârî ilişkiler için stratejik anlamı olan bir bölgedir. *Meraklar Kitabı* müellifi de bölgeyi bu sebeple dikkate değer bulmuş olmalıdır.

1.4. Diğer Okyanus ve Denizler

Meraklar Kitabı'nda Akdeniz, Hint Okyanusu ve Hazar Denizi haricinde özel bir deniz haritası mevcut değildir. Ancak müellifin yaptığı bazı atıflarda bilinen başka denizlerin olduğu anlaşılmaktadır. Buna en açık örnek; Hint Okyanusu haritasında mevcut olan “*Kapsayıcı Okyanus*” atıfıdır. Burada; Kapsayıcı Okyanus'un, Doğu Afrika'nın güneyindeki kavisin ardında olduğu ifâde edilmiştir.²²¹

Kapsayıcı Okyanus fikri, tüm İslâm coğrafyacılarının üzerinde ittifak ettikleri bir görüştür. Bu anlayış İbn Havkal'da kısa ve öz şekilde anlamını bulur: “*Okyanus yeryüzünü halka gibi kuşatır; Fars denizi, Rum (Ak) denizi Okyanus'a bağlanır.*”²²² Atlas Okyanusu'nun batısında ve Çin'in ötesinde nasıl bir dünya olduğuna dâir herhangi bir bilgi coğrâfî keşiflere kadar bilinmediği için; o güne kadar bilinen karasal alanın kuşatıcı bir deniz tarafından çepeçevre sarıldığı fikri, İslâm coğrafyacıları tarafından genel kabul gören görüştür. Yeryüzünü saran denize Mavi Deniz, Muhit (Kuşatan Deniz), Okyanus, Karanlık Deniz, Bahru'l-Zulûmât gibi çeşitli isimler verilse de, bu denize dâir bakış açısı tüm bilginlerde neredeyse aynıdır.²²³ *Meraklar Kitabı*'nın da bu görüşe katıldığı anlaşılmaktadır.

²²¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 218.

²²² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 25.

²²³ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 104; Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 142; İstahrî, **a.g.e.**, s. 75-76; Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 60-61; İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 25; Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 36; el-İdrîsî, **a.g.e.**, s. 179; Gîrnâtî, **a.g.e.**, s. 135-136; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, s. 33.

Ayrıca mezkûr eserde denizlere diğ er bir atıf, “*Burjan Körfezi*” adıyla yapılmıştır. Bahsi geçen bölge Karadeniz’dir.²²⁴ Eserde mezkûr yere dâir verilen tek ayrıntı “*Burjan’ın kayıkları için otuz demirleme yeri olan Burjan Körfezi*” etiketidir. Karadeniz’e dâir başka bir bilgiye rastlanılamamaktadır. Arapça kaynaklarda yer alan Slavlarla ilgili atıflarda sıklıkla rastlanan Burjan ismi, Ortaçağ’ın erken döneminde Balkanlarda yaşayan Bulgarlara atıfta bulunmaktadır. İslam coğrafi kaynaklarında ise Karadeniz, genel olarak, Akdeniz ile Kapsayıcı Okyanus’u kuzeyden geçen bir hat gibi birbirine bağlayan dar bir boğaz olarak tanımlanır.²²⁵

²²⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 130.

²²⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 184.

İKİNCİ BÖLÜM

2. NEHİRLER

Meraklar Kitabı'nda beş ayrı nehre âit beş ayrı harita bulunmaktadır. Eserde nehirlerin ayrıntılı tasvirleri, Kahireli müellifin su kaynakları ve su yollarına verdiği önemi ispatlar mâhiyettedir. Bu beş nehir haritasından dördü *Meraklar Kitabı*'na özgüdür; yalnızca Nil Nehri'nin daha önce de benzer bir bakış açısıyla tasvir edildiği bilinmektedir. Dicle, Fırat, Amu Derya/Ceyhun ve İndus nehirleri tasvirlerinin bilinen paralellikleri yoktur.²²⁶

Nehirler, tatlı su kaynakları olmalarının yanı sıra iletişimi sağlayan toplumlararası güzergâhların oluşmasını sağlarlar. Bu su yolları sayesinde ulaşım ve ticâret güçlenirken; birçok devlete kıyı oluşturan uzun nehirler, bu ülkelerin sâhil kesimlerinin muhtemel saldırılara açık olmasına sebep olabilirler. Bunun yanı sıra nehirler, içinde bulundukları havzaları tarıma elverişli hâle getirirler. Öyle ki, bilindiği üzere tarih boyunca bütün büyük medeniyetlerin, bereketli su güzergâhları çevresinde kurulduğu ve geliştiği görülmüştür.

Meraklar Kitabı müellifinin su kaynakları ve su yollarına olan odağı, nehirler hakkındaki bahiste de tekrar etmektedir. Onun tasvir etmek üzere seçtiği bu beş nehrin, Fâtımîlerin siyasî hedefleriyle alakalı olması ise dikkat çekicidir. Örneğin Avrupa'dan Ren, Sen, Po, Tuna nehirleri veyahut Rusya'daki Volga, Don nehirleri bu eserde özel olarak ele alınmamışken, zikredilen beş nehrin görsel olarak tasvir edilmeye değer bulunmasının gerekli sebepleri olmalıdır.

Nil Nehri'nin Kahireli müellif tarafından ayrıntılı şekilde ele alınması doğaldır. Zîra hem yakınlığı dolayısıyla nehir hakkında bilgi edinilmesi daha kolaydır hem de ekonomik ve sosyal belli ihtiyaçların daha doğru şekilde giderilebilmesi için Fâtımî toprakları içine giren bu nehir hakkında bilgi verilmek istenmesi mâkul bir gerekçedir. Ancak diğer dört nehrin neden seçildiği önemlidir. Öyle görünmektedir ki; Dicle, Fırat, Ceyhun ve İndus nehirlerinin ele alınması Fâtımîlerin Doğu'ya açılma fikirlerinin bir yansımasıdır. Elbette bu konuda net

²²⁶ Rapoport-Savage-Smith, a.g.e., s. 23.

çıkarımlar yapmak mümkün değildir. Ancak bu tercihin en makul açıklaması, siyâsî emellerin gözetilerek bu bölgelerin ele alınmış olması gerektiğidir.

2.1. Nil Nehri

Nil Nehri tarih boyunca, Mısır'da kurulan büyük medeniyetlerin oluşmasında ve gelişmesinde başat rol oynayan bir akarsu olmuştur. Bu nehrin öncelikle tarım alanındaki anlamı çok büyüktür. Zîra yağışın az olduğu, kurak bir bölge olan geniş bir havzada Nil Nehri taşkınları, tarlaların sulanması noktasında en önemli katkıyı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra Nil Nehri, uzunluğu dolayısıyla ulaşım için imkân sağlarken, Akdeniz'e açılması dolayısıyla uluslararası düzeyde bir anlam ifâde etmektedir. Bu sebeptendir ki bir dönem Mısır'da hâkimiyet kurmuş Fâtımî Devleti için de Nil Nehri önem arz etmekteydi.

Meraklar Kitabı'nda var olan Dikdörtgen Dünya Haritası'nda, haritanın en üst kısmı, bugün bilinen anlamıyla dünyanın güney kısmıdır. Günümüzde mevcut olan kartografik bakış açısına ters olan bu husus, XI. yüzyıl İslâm coğrafyasında yaygın temsil biçimiydi. Bu sebeple, Nil Nehri'ne âit özel haritada da Nil'in kaynağı olarak kabul edilen Kamer Dağı, bilinen dünyanın güneyinde yer almasına rağmen, diyagramın üst kısmına konumlandırılmıştır. Nil'in güzergâhı; diyagramın aşağısına, yani kuzeye ve daha sonra doğu, batı kollarına doğru devam eder.

Meraklar Kitabı'nın Bodleian nüshasında Nil ve kaynakları hakkında dört ayrı çizim bulunmaktadır. Bunların ilki en ayrıntılı biçimde tasvir edilen, Nil Nehri'nin anlatıldığı müstakil diyagramdır. İkinci olarak Nil'in kaynaklarına âit üç mühim unsurun ele alındığı bir diyagram bulunmaktadır. Daha sonra dikdörtgen dünya haritasının içinde mevcut olan Nil betimlemesi ve son olarak mevcut XII. yüzyıl nüshasının içine dâhil edilmiş İdrîsî tipi dünya haritasındaki Nil, Bodleian nüshasının bu nehre dâir dört tasviri arasındadır. Birtakım önemsiz farklılıklarla birlikte bu dört tasvirin, birbirine oldukça benzer olduğu ve Batlamyus'un *Coğrafya* adlı eserinin oluşturduğu anlayışın devamında değerlendirilebilecek kadar Batlamyusçu gelenekle benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Ayrıca bu betimlemelerin Belh Ekolü²²⁷ unsurlarını da birleştirdiği ve buna ek olarak Mısırlı

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50-62.

Şekil 2.1. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan müstakil Nil Nehri Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 42a, copied ca. 1200.)

Şekil 2.2. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Nil Nehri'nin Kaynakları Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 40a, copied ca. 1200.)

Şekil 2.3. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Dikdörtgen Dünya Haritası-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fols. 23b– 24a, copied ca. 1200.)

Kıptîler ve Kuzey Afrikalı muhbirler aracılığıyla elde edilen yeni materyalleri de ihtivâ ettiği bilinmektedir.²²⁸

Meraklar Kitabı'ndaki Nil haritası; içinde Dicle, Fırat, Ceyhun ve İndus nehirlerine âit diyagramların da bulunduğu, dünyanın başlıca nehirleri hakkındaki 18. bölümde yer almaktadır. Bu harita, Hârizmî'nin²²⁹ (ö. 232/847'den sonra) Nil haritasıyla oldukça paralel özellikler içerir. Hârizmî'nin Cevher Adası ve Nil Nehri haritalarının, *Meraklar Kitabı*'nda aynı bölgeleri içeren mevcut çizimlerle ciddi benzerliği, anonim müellifin Hârizmî'den etkilenmiş olduğunu gösterir mâhiyettedir.

Şekil 2.1.'de gösterilen Nil Nehri haritasında Hârizmî ile benzerlik gösteren en ayırt edici unsur, ekvatorun gerisinde uzanan Kamer Dağı'dır.²³⁰ Her iki eserde de Kamer Dağı, Nil'in nihâî kaynağı olarak gösterilir. Öyle ki; birçok kol ile üç ayrı göle açılan ve buradan ayrılıp Nil güzergâhını oluşturan diğer kolları da besleyen ana kaynak Kamer Dağı'dır. Bilinmektedir ki, Belh Okulu'nda Kamer Dağı ve mezkûr göller sistemi göz ardı edilir. Burada anonim müellifin Batlamyusçu Ekolü dikkate aldığı açıktır.²³¹

Meraklar Kitabı'ndaki müstakil Nil haritasının sağ tarafında, “*Sûreti'l Nil*” kırmızı başlığının altında haritaya dâir ayrıntılı bir açıklama olduğu görülmektedir:

“*Güzergâhı, beşi doğuda, beşi batıda olmak üzere 10 akarsudan oluşur. Sonra iki bataklığa ve bu iki bataklıktan da ekvatordaki büyük bir bataklığa akar. Sonra sekiz çıkış noktasına iner. Şişe adı verilen ve Kanbalû Gölü (Pemba Gölü) olarak da bilinen bir gölden*

²²⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 101.

²²⁹ İslâm dünyasında cebir ilminin kurucusu kabul edilen matematikçi, astronom ve coğrafyacı. *Kitâbü Sûreti'l-Arz* isimli eserin müellifidir. Bu eser, şehirlerin ve bazı bölgelerin koordinatlarını vermektedir. Eserde yeryüzü, Grek gelenekte olduğu gibi, yedi bölgeye ayrılmıştır. Hârizmî kendisinden sonraki İslâm coğrafya çalışmalarına örnek oluşturmuştur. Eserinde Hârizmî, Batlamyus'un Coğrafya adlı yapıtından oldukça etkilenmiştir ancak onun eseri bu bilgileri tekrar etmekten ibâret değildir. Özellikle Müslümanların yaşadığı topraklara âit bilgiler, Batlamyus'un eserinden çok daha ayrıntılıdır. Geniş bilgi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”, **DİA**, XVI, s. 224-227.

²³⁰ Kamer Dağı tanımı Batlamyus'a kadar uzanır. Ancak bu coğrafi unsuru Nil haritasında göstermek, Hârizmî'ye dayanmaktadır. *Meraklar Kitabı*'ndaki Kamer Dağı ve Mücevher Adası, Hârizmî'nin haritalarıyla kusursuz bağlantılar içermektedir. Bu da anonim müellifin, Hârizmî'nin eserini gördüğüne dâir fikir vermektedir. Ancak Hârizmî'nin eserinde, metinsel anlamda enlem ve boylam bilgileri verilmesine rağmen, *Sûreti'l Arz*'ın günümüze ulaşan hiçbir nüshasında bu matematiksel ölçülerin haritalara aktarılmadığı görülmektedir. *Meraklar Kitabı* Nil haritasında ise enlem ve boylam bilgilerinin aktarıldığı görülmektedir. Bu mâlûmatın, Hârizmî'nin metninde aktarılan ölçülerle benzerlikler göstermesi ise dikkat çekicidir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 79-80.

²³¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 101-102.

gelen Zenc (Doğu Afrika) ülkesinden bir nehirle birleşir. Başka bir nehir ona Mağrip bölgesinden, Kapsayıcı Deniz'in sâhili boyunca, beyaz kum tepelerinin altından akan bir kaynaktan ulaşır. [Bu kaynağın] içine birçok nehir akar. Kara yüzeyindeki diğer tüm nehirler çekilse bile, [Nil'in] akışı kuvvetlidir- o kadar ki [bu kaynak] yükselirken ona [Nil'e] su sağladığını söylemek mümkündür. Onun yükseleni Yengeç'tir ve saat [yöneticisi] Mars'tır. Onun sel oluşturup oluşturmayacağı bilgisi, Mars'ın yılın başında gözlemlenmesiyle elde edilir: Eğer maksimum hızındaysa, taşkın bol olacaktır; ortalama hızındaysa, su baskını normal bir düzeye ulaşacaktır ve yavaş devinimde ise onun akışı yetersiz olacaktır.”²³²

Meraklar Kitabı'nın Bodleian nüshasında, Nil haritasının sol alt kısmının, sayfanın hasar görmesi sebebiyle, kaybolduğu görülmektedir. Ancak haritanın sağ tarafına eklenen yan metin, Nil'in gidişatını haritada görüldüğü şekliyle târif ettiğinden, bu durum görselin devamının yapılandırılmasına izin vermektedir.

Bu haritanın ayırt edici özelliklerinden birisi, şeklin yan tarafındaki metinde de bahsi geçen, beyaz kum tepeleridir. Hârizmî'de belirtilmeyen bu bölge, mezkûr haritada Nil'in batı kolunun çıkış noktası olarak ele alınmaktadır. Nil'in Kuzey Afrika'daki bir kum tepesinden çıkan bir kolu olduğu fikri, Fâtımî coğrafya eserlerinden biri olan *Nûbe*²³³ *Tarihi*'nde Ebu Selim el-Usvanî tarafından da ele alınmıştır. Ancak *Nûbe Tarihi* ile *Meraklar Kitabı*'nın benzerlikleri yok denecek kadar az olduğundan, anonim müellifin el-Usvanî'den esinlendiğini söylemek zordur. Ancak el-Usvanî'de mevcut olan kum tepeleri fikri, bu bilginin *Meraklar Kitabı*'nın te'lif edildiği yıllardan önceki yüzyılda da Fâtımî veya İsmâilî çevrelerde bulunduğunu göstermektedir. Daha önce batıdaki kum tepelerine dâir mâlumat mevcut olsa da; Batı Afrika'daki kum tepelerinden doğan ve Nil'in ana koluna katılan bir batı kolu fikri ilk kez *Meraklar Kitabı*'nda birleştirilerek görselleştirilmiştir.²³⁴

Nil'in bir batı kolunun olduğunu varsaymak, Hârizmî'nin Çad ve Fizan bölgelerinin yeri hakkındaki hatasını düzeltmek için de bir çözüm sunmaktadır. Zîra

²³² *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 494.

²³³ Sudan ile Mısır arasında kalan, daha çok Sudan'ı kapsayan bir bölge. Bkz. Nebi Bozkurt, “Nûbe”, *DİA*, XXXIII, 222-223.

²³⁴ Rapoport-Savage-Smith, *a.g.e.*, s. 111.

Hârizmî, Çad ve Fizan'ı Nil kıyısında gösterebilmek için bu bölgeleri Nil'in doğu kolunda konumlandırmıştır. Ancak *Meraklar Kitabı*'nın kaleme alındığı dönemde, bu yerlerin Batı Afrika rotasında uzandığı Fâtımîler tarafından bilinmekteydi. *Meraklar Kitabı*'nda Nil'in bir batı kolunun olduğu varsayımı, Çad ve Fizan'ın Batı kıyılarında bulunabilmesini sağlamaktadır.²³⁵

Haritada, Nil'e âit bir batı kolu daha mevcuttur. Ancak bu kısım, haritanın tahrip olan parçasında kaldığı için ilk bakışta anlaşılmamaktadır. Ancak hasar görmüş olan kısmın hemen devamında, Feyyûm²³⁶ bölgesindeki bir göle dökülen bir batı kolunun daha olduğu görülmektedir. Bu Feyyûm kolu tasviri tahrip olsa da geriye kalan kısmın İbn Havkal'ın Nil haritasındaki Feyyûm kolunu andırması dikkate değerdir.²³⁷

Aynı zamanda burada, bilgisine dâir kökenin Batlamyus'a dayandığı Nil'in bir doğu koluna da işâret edilir.²³⁸ Şeklin sol tarafında sadece üst kısmı görünen mavi renkteki²³⁹ göl, Hârizmî'deki doğu gölü veya Batlamyus'taki Koloe Gölü'nün bir başka versiyonu gibidir.²⁴⁰ Ancak temsilin yan tarafındaki metinden de anlaşılabacağı üzere, *Meraklar Kitabı*'nda bu doğu kolu, Hint Okyanusu'ndaki Pemba Adası'yla ilişkilendirilmiştir.²⁴¹ Nil'in kaynaklarının temsil edildiği, Şekil 2.2.'de gösterilen sayfanın alt tarafında betimlenen göldeki ağzı açık timsah figürü; *Meraklar Kitabı*'nda Nil'in doğu kolunun, Hint Okyanusu'nda bulunan Pemba Adası ile ilişkilendirilmek istendiğinin bir başka kanıtıdır. Zîra Pemba Adası'nda timsahlar yaşamaktadır.²⁴² Ancak esâsen eserde; Nil ile Hint Okyanusu arasında gerçek bir bağlantı gösterilmemektedir.²⁴³

²³⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 111-112.

²³⁶ Bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Feyyûm", **DİA**, XII, 514-515.

²³⁷ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 112.

²³⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 102.

²³⁹ Mavi renk tatlı suya, yeşil renk tuzlu suya işâret etmektedir.

²⁴⁰ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 109.

²⁴¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 112.

²⁴² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 115.

²⁴³ Mes'ûdî, Nil'in doğu kolunun Doğu Afrika yakınlarındaki Hint Okyanusu'na ulaştığı bir Nil haritası gördüğünü belirtir. O, bu haritayı, Nil'in doğu kolunun, büyük bir ticâret merkezi olarak bilinen Pemba Adası yakınlarına aktığını iddia etmek için kullanmıştır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 118.

Etikette; Batlamyus'un bu gölü “Şişe” olarak belirttiği, ancak buranın şimdi “Zenc Bataklığı” olarak bilindiği aktarılır. Müellif bu gölün, Doğu Afrika kıyılarında, Pemba denilen Zenc şehirlerinden birinin yakınında bulunduğunu ifâde eder. Burası aynı zamanda Farsça “süsmar” olarak adlandırılan Nil timsahının da kaynağıdır.²⁴⁴

Meraklar Kitabı'nın Nil haritasında, diğer çizimlerin aksine, enlem ve boylam bilgilerinin verildiği görülmektedir. Haritadan; Kamer Dağı'ndan akan nehirlerin 46° ile 59° boylamları arasında yer aldığı öğrenilebilmektedir. Feyyûm için boylam ve enlem verilerinin harita içinde gösterilmesi de bu duruma örnek olarak verilebilir. Elbette eserin, matematiksel coğrafya için önemi yalnızca enlem ve boylam bilgisiyle sınırlı değildir. Nil'in kaynağındaki göllerin çapları, Nil'in kolları arasındaki mesâfeler göksel derecelerle belirtilir. Örneğin; doğu bataklığının çapının “284 mile eşdeğer olan beş göksel derece” olarak verilmesi, müellifin Nil haritasında matematiksel verileri ihmal etmediğini göstermektedir.²⁴⁵

Anonim müellif, beslendiği geleneğe birebir bağlı kalarak Nil Nehri hakkında yenilikçi fikirleri göz ardı etmemiştir. Şekil 2.2.'de gösterilen Nil Nehri'nin kaynaklarını içeren diyagramın üst kısmında mevcut olan dağ, yazarın, İslâm dünyasına gelen yeni bilgileri de çalışmasına dâhil ettiğini gösterir.²⁴⁶

Müellife göre bu dağ, Kamer Dağı'nın sularının nehirler yoluyla kendisine aktığı, Nil'in üçlü göl sisteminin üçüncü gölünde bulunmaktadır. Eserde bu dağ, yaz kış karla kaplı olarak târif edilir. Böylece yaz aylarında, sıcaklıkla birlikte bu dağda eriyen karların, Nil Nehri'nin taşkınlarında etkili olduğu belirtilir. Burada müellif, Nil'in sebep olduğu taşkınlar için Kamer Dağı'nın dışında alternatif bir kaynak önermektedir. Bilinmektedir ki Kıptî muhbirleri de Nil sellerinin sebebi olarak üçüncü gölde bulunan karla kaplı bir dağ işâret etmektedirler.²⁴⁷

²⁴⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 117-118.

²⁴⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 112.

²⁴⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 115.

²⁴⁷ Ancak bu durum, Nil'in ana kaynağı olarak belirtilen Kamer Dağı'nın önemini ortadan kaldıran bir anlam doğurmaktadır. Muhtemeldir ki Kamer Dağı'nın ehemmiyetinin kaybolmaması amacıyla, *Meraklar Kitabı*'ndaki Nil Nehri'nin özel temsilinde bu üçüncü göldeki dağ, görsel olarak tasvir edilmemiştir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 115-117.

Mezkûr üçüncü göl, *Meraklar Kitabı*'nda "*Büyük Bataklık*" olarak adlandırılır. Öyle ki, eserin ilerleyen bölümlerinde o; "*Dünya üzerindeki en büyük göl*" olarak tanımlanmaktadır. Etiket incelendiğinde bu gölün ekvator çizgisi üzerinde yer aldığı görülür. İçinde mevcut olan, yaz ve kış karla kaplı dağın, Nil taşkınlarının kaynağı olarak ele alınması, haritanın Batlamyusçu Ekol'den farklı bir unsuru olarak değerlendirilmektedir.²⁴⁸

Şekil 2.2.'de sayfanın ortasında tasvir edilmiş iki merkezî göl, Batlamyusçu sistemde de mevcut olan ikiz göllerdir. Kamer Dağı'ndan gelen sular, beşer kol halinde bu ikiz göllere akar. Şeklin yanındaki etiketlerde bu göller Doğu ve Batı bataklıkları olarak adlandırılmaktadır. Bu iki gölden her birinden, "*Büyük Bataklık*"a akan üç nehrin çıktığı bilgisi, etiketlerin devamında belirtilmektedir. Birbirinden ayrı olmalarına rağmen görselde iki göl, birbirine bağlı olarak betimlenmiştir. Buradaki amaç, iki gölün aynı bölgeye akan paralel nehir kümeleri oluşturduklarını göstermektir.²⁴⁹

Nil Nehri, *Meraklar Kitabı*'nın dikdörtgen dünya haritasında da en dikkat çeken unsurlardan biridir. Bir paraşütü andıran şekliyle Kamer Dağı, Nil'in kaynağı olarak en tepede durmaktadır. Buradan beşer kol hâlinde iki paralel göle dökülen akarsuların, üçüncü bir gölü beslediği görülür. Bu üçüncü gölden çıkan akarsular ise Nil'in ana kollarını oluşturur. Ayrıca Batı Afrika'da, Nil'in Batı kolunu besleyen beyaz kum tepelerinin temsil edildiği görülmektedir. Buraya kadarki tasvir, çalışmada mevcut olan müstakil Nil haritasıyla hemen hemen aynıdır. Bu durum, bu iki haritanın aynı dönemde ve birbirleriyle ilişkili olarak yapıldığına dâir fikir vermektedir.²⁵⁰

Ancak dikdörtgen dünya haritasında, Nil'in müstakil tasvirinden farklı olarak Kızıldeniz veyâhut Hint Okyanusu'na açılan iki kol dikkat çeker. Daha güneyde kalan kol, Nil'in doğu kolu olan, Batlamyus'un Astapos (Mavi Nil) olarak adlandırdığı koldur. Zîra Batlamyusçu Ekol'den gelen Hârizmî'nin haritasında

²⁴⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 117.

²⁴⁹ Göller sistemi; Batlamyusçu Ekol'den etkilenen Hârizmî'nin târifiyle paraleldir. Ancak *Meraklar Kitabı*'nda "*Büyük Bataklık*" olarak adlandırılan üçüncü gölü, Hârizmî "*Daha Küçük Bataklık*" olarak belirtmektedir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 116.

²⁵⁰ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 118.

olduğu gibi, bu akarsuyun Nil'in ana koluyla birleştiği yerde Şekil 2.3.'te de görüldüğü üzere belirgin bir ada oluşmaktadır.²⁵¹

Anlaşılabacağı üzere dikdörtgen dünya haritası, doğu nehrinin doğrudan Hint Okyanusu'na aktığına işâret etmektedir. Ancak etiketlere bakıldığında ise doğu gölünün varlığı belirtilmektedir.²⁵² Bu konu hakkındaki etiket, bahsi geçen nehrin “*Karûreh Gölü'nden bir nehir*” olarak tanımlarken, başka bir etiket, yukarıda tartışılan göl diyagramlarındaki timsahlı göle atıfta bulunmaktadır.²⁵³

Mezkûr dikdörtgen dünya haritasındaki diğer doğu kolu; Kulzum yakınlarında Kızıldeniz'e akan veyâhut Kızıldeniz'den doğan Nil'in başka bir koluna işâret etmektedir. Bu kolun Batlamyusçu Ekol'de bir karşılığı yoktur. Ayrıca bu kol, çalışmadaki diğer harita ve diyagramlarda da temsil edilmemiştir.²⁵⁴

Çalışmadaki son Nil temsili olan, Bodleian nüshasında bulunan İdrîsî tipi dairesel dünya haritasındaki Nil incelendiğinde ise bu temsilin nehre âit müstakil haritayla oldukça benzer olduğu görülür. Her iki haritada da Nil'in üçüncü gölünde vücut bulan bir dağa işâret edilir. Ayrıca Nil'in batı kolu temsili de her iki tasvirde müşterektir. Ancak İdrîsî'nin ayırt edici özelliği; Batı Nil'i yeniden tasavvur etmesi ve Atlantik Okyanusu'na doğru akan bir kola işâret etmesidir. O, Batı Nil'i betimlerken kum tepelerine değinmeden, nehrin kolunu okyanusa kadar uzatır. Bunun yanı sıra; İbn Havkal ve *Meraklar Kitabı*'nı takîben burada Feyyûm kolunun da belirgin bir şekilde tasvir edildiği görülmektedir.²⁵⁵

İdrîsî tipi haritada; Batı Afrika kolunun bir okyanus koluna dönüşmesi, Nil'in göl sisteminin üçüncü gölünün işlevindeki bir değişiklik ile bağlantılıdır. İdrîsî'nin haritası, *Meraklar Kitabı*'ndakiler gibi, üçüncü gölü diğer ikisinden daha büyük olarak gösterir ve ayrıca göle çıkıntı yapan bir dağı ortaya koyar. İdrîsî'nin

²⁵¹ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 118.

²⁵² Müellif burada, Mes'ûdî'nin Nil ile Hint Okyanusu arasında doğrudan bir bağlantı olduğuna dâir fikrini görsel olarak temsil etmiş olabilir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 119.

²⁵³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 119.

²⁵⁴ Eğer bu temsil bir hata neticesinde oluşmadıysa, ilk olarak Yunan ve Romalı idâreciler tarafından kazılan ve VII. yüzyılda Arap fatihler tarafından yeniden açılan Nil-Kızıldeniz kanalını tasvir etmek amacı taşıyabilir. Ancak bu zayıf bir ihtimaldir. Zîra çalışmada bu konu hakkında kanıtlayıcı nitelikte bir bulgu bulunmamaktadır. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 119.

²⁵⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 120.

çalışmasında bu dağ, Nil'in bir kaynağı değil, üçüncü gölü ikiye bölen bir engeldir. Netîce olarak, Nil ikiye ayrılır. Kısacası bu temsil; Batı Nil'in batıya ve ana kolun kuzeye akmasına sebep olan bir dağ sırasını belirtmektedir.²⁵⁶

Ayrıca *Meraklar Kitabı*'ndaki Nil haritasında dikkat çeken bir başka unsur da; göksel bilgi vasıtası ile yeryüzü hakkında çıkarımda bulunma girişimidir. Şekil 2.1.'de alıntılanan haritanın yan metninde geçen; “*Onun yükseleni yengeç'tir ve saat [yöneticisi] Mars'tır. Onun sel oluşturup oluşturmama bilgisi, Mars'ın yılın başında gözlemlenmesiyle elde edilir.*”²⁵⁷ ifâdesi, bu anlamda müellifin dünyayı algılama biçimini gözler önüne sermektedir.

Bunun yanı sıra müellif, Nil'in bereketli olacağına dâir işâretleri rüzgârlar hakkındaki bilgisiyle de vermektedir. Bu konu hakkında, eserin metin kısmında şöyle açıklamalara rastlanmaktadır: “*Rüzgâr, Tûbeh'in yedinci gününde doğuya gelirse, Nil bol miktarda akacaktır. Evcil hayvanlar hayatta kalacak, ekinler ve meyveler iyi olacak, ateşli titreme artacak ve bal nadir olacak.*”²⁵⁸

Altını çizmek gerekmektedir ki; bu eserde mevcut olan dikdörtgen dünya haritası, ölçek bilgisi kullanımıyla ve Nil nehri haritası, boylam ve enlem verileri aktarmasıyla matematiksel coğrafya unsurunu en çok barındıran iki harita olarak dikkat çekmektedir. Nil Nehri'nin bu kadar ayrıntılı şekilde ele alınması, bu bölgenin bizzat Fâtımîler için hem avantaj hem de dezavantaj barındıran stratejik yapısıyla ilgilidir. Nil Nehri, tarımda, ekonomide, siyâsî düzlemde ve sosyal ilişkilerde önemli imkân ve zaafı içinde barındırmaktadır. Müellifin detaylı betimlemelerinin sebebi bu olmalıdır. Diğer İslâm coğrafyacılarının Nil Nehri'ne yaklaşımı, *Meraklar Kitabı*'ndaki anlayışı daha somut biçimde ortaya çıkaracaktır.

Ya'kubî'nin eserinde Nil'e dâir özel bir anlatım mevcut olmamasına rağmen meskûn bölgelerin aktarımından Nil'e âit verilere ulaşılabilmektedir: “*Burası [Kûs şehri] Nil'in doğu tarafında ve Nil sahilindedir. Esnâ yerleşimi ile Esnâ şehri Nil'in*

²⁵⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 120-121.

²⁵⁷ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 494.

²⁵⁸ Bu bilgi, Kıptî muhbirlerin bu konudaki bilgisiyle ciddî benzerlikler gösterir. Bkz. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 66.

batı tarafındadır."²⁵⁹ Eserde; Nil'in başladığı yer; Nûbe beldeleri olarak verilmiştir. Ayrıca Nil'de timsahların yaşadığından bahsedilmiştir.²⁶⁰ Nil'in Dimyat şehrinde dağıldığını, buradan Tinnis Gölü'ne aktığını belirten Ya'kubî, suların geri kalanının ise Akdeniz'e döküldüğünü ifade eder.²⁶¹

İbn Rüste, Nil Nehri'nin Bebin Dağı olarak adlandırdığı bir dağdan çıktığını ifade eder. Esere göre; nehrin suları öncelikle iki ayrı göle dökülür. Buradan devam eden nehir, aşağı Fustat'ta²⁶² kollara bölünür. Bu kollardan bir kısmı Akdeniz'e dökülürken bazı kollardan Tinnis Adası'na ulaştığı belirtilir. Ayrıca burada; güney rüzgarları estiğinde karların eridiği ve Nil Nehri'nin coştığı; kuzey rüzgarı geldiğinde ise dalgaların alçaldığı ve Nil'in dinginleştiği belirtilir.²⁶³

Kudâme b. Ca'fer, Nil Nehri'nin çıktığı yeri *Meraklar Kitabı*'yla oldukça benzer şekilde târif eder. Ona göre Nil Nehri, Kamer Dağı denen büyük bir kaynaktan çıkar. Buradan beşer ayrı kol ile iki ayrı göle dökülür ve bu iki gölden çıkan üçer ayrı akarsu, üçüncü bir göle akmaktadır. Nil Nehri bu üçüncü gölden doğan akarsu ile Akdeniz'e kadar uzanır. Aynı müellif, Nil Nehri'nin uzunluğunu 3.000 küsur mil olarak aktarır.²⁶⁴

İstahrî'nin aktardığına göre Mısır topraklarında, kar ve yağmur yağmadığı için, tarım Nil Nehri sâyesinde ihyâ olur. Havanın ısınmasıyla birlikte sular yükselir ve bu dönemde tarım arazileri sulanır. Sonbahara kadar Nil suyu seviyesi yüksektir. Yazara göre mezkûr nehrin kaynağı bilinmez ancak Zenc topraklarının ötesinden geldiği anlaşılmaktadır. Ona göre bu nehir Dicle ve Fırat'ın toplamından daha uzundur. Tadı güzeldir ve berraktır. İçerisinde timsah ve bâzı cins balıklar vardır.²⁶⁵

Mes'ûdî, Akdeniz'e dökülen nehirler bağlamında Nil Nehri'ni ele alır. *Meraklar Kitabı*'ndaki anlatıma benzer şekilde, ekvatorun ötesindeki Kamer Dağı'nı bu nehrin kaynağı olarak belirtir. Bu kaynaktan beşer kol çıkar ve bunlar iki ayrı

²⁵⁹ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 108.

²⁶⁰ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 109.

²⁶¹ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 111.

²⁶² Mısır'ın başkenti olan Kahire'nin isimlerinden biri.

²⁶³ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 109.

²⁶⁴ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 144.

²⁶⁵ İstahrî, **a.g.e.**, s. 53-54.

göle dökülür. Bu iki gölden çıkan üçer kol ise birinci iklimde yer alan bir başka göle akar ve Nil Nehri bu gölden doğar.²⁶⁶

Hudûdü'l-Âlem'in anonim müellifi, nehirleri yapay ve doğal olarak ikiye ayırır. Yapay olan nehirlerin tarım ve diğer yararlı işler için sonradan oluşturulduğunu nakleder. Sulama yapmak amacıyla açılan kanalların küçük olduğunu ve buralara gemilerin giremeyeceğini de belirtir. Ona göre; doğal nehirler ise doğal kaynaklardan çıkan ve sürekli akmak suretiyle kendi güzergâhlarını oluşturan su kaynaklarıdır.²⁶⁷

Yazar, Kamer Dağı'nın oluşturduğu üçlü göl sistemini, *Meraklar Kitabı*'yla benzer şekilde ele alır; Nil Nehri'nin kaynağı olarak da bu göl sistemini göstermektedir. Ayrıca bu eserde Mısır ile Kulzum Denizi arasındaki kumsaldan çıkan ve batıya doğru akarak Nil'e karışan Reml el-Ma'den Nehri'nden bahsedilir.²⁶⁸

İbn Havkal'ın eserine bakıldığında; Nil Nehri'ni bizzat ele almamış olduğu görülür. Yalnızca eserinin “*Mısır*” bahsinde, bölgeye dâir mâlûmat verilirken mezkûr nehirle ilgili de bilgiler aktarılmıştır. Örneğin eserde; tarih boyunca Mısır'da alınan vergilerin, Nil Nehri sularının yüksekliğine göre belirlendiğine yönelik veriler nakledilir.²⁶⁹

İbn Havkal, Mısır'ı bölge bölge tafsîlâtlandırarak anlatır. Böylece eserden Nil Nehri'ne dâir birçok mâlûmat elde edilir. “*Şatannuf'un batısından giden Nil kolu, Dimyat-Tinnis kolundan ayrıldıktan sonra Cüreysiyyat Köyü'ne varır... ...Cüreysiyyat'tan, Nil'in kolunun ikiye ayrıldığı Ebû Yahnes köyüne 10 sakstır. Burada ikiye ayrılan Nil kolunun biri batıdan İskenderiye'ye doğru Tarnut'un ortasından geçer.*”²⁷⁰ örneğinde olduğu gibi, eserde yerleşim yerleri hakkında mâlûmat aktarılırken Nil'in kollarının uzandığı bölgelere dâir de bilgi edinilebilmektedir.

²⁶⁶ Mes'ûdî, a.g.e., s. 54.

²⁶⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 22.

²⁶⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 31-32.

²⁶⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.124-126.

²⁷⁰ İbn Havkal, a.g.e., s. 127.

İbn Havkal, Nil suyunun tatlı, berrak ve yoğun olduğunu ve genellikle kuzeye doğru aktığını belirtir. Ayrıca *Meraklar Kitabı*'yla uyumlu olarak bu eserde de Nil'in timsahlarından bahsedilir; bu timsahlar fiziksel özellikleriyle betimlenir.²⁷¹

Mukaddesî'ye göre Nil, kaynağı Nûbelilerin ülkesinde olan ve Mısır'ı baştan sona kateden bir nehirdir. Mezkûr nehir Fustat yakınlarında kollara ayrılır ve bu kollardan biri İskenderiye Körfezi'ne dökülürken ikincisi Dimyat'a doğru devam eder. Ayrıca yazar, Nil'in kaynakları hakkında diğer coğrafyacıların görüşlerinden de bahseder ve kimilerinin mezkûr nehrin kaynağının bilinemeyeceğini savunurken kimilerinin ise ekvatorun ötesinde var olan bir Kamer Dağı'ndan bahsettiği bilgisini aktarır.²⁷²

Nasır-ı Hüsrev'in, gözlemlerine dayanarak te'lif ettiği eserinde, Mısır bölgesi ve Nil'e dâir ayrıntılı mâlûmat bulunmaktadır. O, kendisinin de gemi vasıtasıyla bizzat yolculuk yaptığı Nil Nehri'nin, denize yaklaştıkça kol kol ayrıldığını ve her kolun Rum Denizi'ne döküldüğünü nakleder.²⁷³ Esere göre, Nil'in suyu kabardığı zaman Tinnis şehri civarındaki su tatlılaşır. Öyle ki bu şehrin suyu, Nil kabarmaları sonrası dolan sarnıçlardan temin edilir.²⁷⁴ Ayrıca eserde; Nil'in, kabardığında, Ceyhun Nehri'nin iki katı kadar yükseldiği aktarılır. Mezkûr nehrin ne kadar yükseldiğini ölçmek için bir memur tâyin edildiği, istenilen seviyede taşkın yaşanmazsa halktan vergi alınamayacağı nakledilir. Zîra ekinlerin tek su kaynağı Nil Nehri'dir. Ayrıca *Meraklar Kitabı* müellifi gibi Nasır-ı Hüsrev de burçlar hakkında bilgi aktarıp güneşin seretan burcuna girmesiyle Nil'in kabarmaya başladığını ifâde eder.²⁷⁵

Müellif, Nil'in kaynağının kesin olarak bilinemeyeceğini söyler. Nûbe ilinden geçerek Mısır'a geldiğini aktardığı nehrin kaynağının, Kamer Dağı denilen bir dağ olduğunun söylenildiğini belirtir.²⁷⁶ Bu eserde de Nil timsahlarından bahsedilir.²⁷⁷

²⁷¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 134-137.

²⁷² Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 40.

²⁷³ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 59.

²⁷⁴ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 57-58.

²⁷⁵ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 59-61.

²⁷⁶ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 60

²⁷⁷ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 65.

İdrîsî, Nil Nehri'ni yalnızca yeryüzündeki altı büyük nehir arasında zikreder.²⁷⁸ Gırnâtî ise Nil Nehri'nde yaşayan canlı türlerinden bahseder; “*şimşek*” adını verdiği, dokunulduğunda insanı titreme saran bir balık cinsini nakleder.²⁷⁹ Bunun yanı sıra Nil timsahlarını oldukça ayrıntılı şekilde anlatır; bu sudaki en yırtıcı canlı olduğunu belirtir. Yine adına “*Deniz Kartalı*” denilen, suya dalarak balık avlayan, kafası ak, gövdesi kara bir kuş cinsinden bahseder.²⁸⁰

Son olarak Ebü'l-Fidâ'nın eserine bakıldığında, İbn Sina'dan alıntılacağı şekliyle, Nil Nehri'ni dünyanın en uzun nehri olarak belirttiği görülür. Ebü'l Fidâ, mezkûr akarsuyun, diğer ırmaklardan farklarını sıralar. Aktardığına göre; Nil Nehri kumluk ve kayalık bölgelerden ilerler, çamurlu yerlerden geçmez, suyu hoştur, yosun tutmaz. Diğer nehirlerde sular azaldığında, Nil'de artar. O, bu nehrin kaynağının tam olarak bilinmediğini ancak, bunun Kamer Dağı olduğu hakkında mâlûmat bulunduğunu aktarır.

Meraklar Kitabı'nda mevcut olan üçlü göl sistemi bu eserde de anılır. Bu nehirlerden çıkan kollar, boylam ölçüleri ile verilir. Buradaki üçüncü gölün ismi “*Kura Gölü*” olarak nakledilir. Fustat yakınlarında Nil'in iki kola ayrıldığını, bunlardan birinin Akdeniz'e dökülüp diğerinin tekrar ikiye ayrıldığını belirtir. Bu iki koldan ise biri Dimyat'ın batısında denize dökülür, diğeri ise Tinnis Gölü'ne akar.²⁸¹

Nil Nehri, Kuzey Afrika'nın en önemli su kaynağı olarak bütün coğrafyacılar tarafından dikkate değer bulunmuş bir havzadır. Nil suyunun kalitesinden, kaynağının belirlenmesine, içinde yaşayan canlılardan, taşkınlarının gerçekleşme olasılığının hesaplanmasına kadar pek çok mâlûmat; İslâm coğrafyacıları için önem arz etmiştir. Burada da her âlimin, bilgisi dâhilinde, Nil'den bahsettiği görülmektedir. Bu bilgiler, *Meraklar Kitabı*'nda aktarılanlarla çoğu kez uyumludur. Ancak *Meraklar Kitabı*'nı diğerlerinden ayıran bâriz farkın yine, Nil'in bir su coğrafyası olarak tek başına ele alınarak yeni bir perspektifle sunulması olduğunu söylemek mümkündür.

²⁷⁸ İdrîsî, **a.g.e.**, s. 105.

²⁷⁹ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 142.

²⁸⁰ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 149-150.

²⁸¹ Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, s. 56-57.

2.2. Fırat ve Dicle Nehirleri

Tarih boyunca büyük medeniyetlere ev sâhipliği yapmış, en bereketli topraklar olarak anılan Mezopotamya bölgesi; Dicle ve Fırat nehirlerinin çevresini oluşturan havzadır. Esâsen Mezopotamya, kelime anlamı olarak; “iki nehrin arasında kalan bölge” manasını taşımaktadır. Bilindiği üzere bu iki nehir Dicle ve Fırat’tır.²⁸²

Mezkûr nehirler, Şattûlarap²⁸³ bölgesinde birleşir ve Basra Körfezi’ne dökülür. Birçok akarsuya ayrılan bu nehirler, tarımda verimliliği artırırken ulaşım ve toplumlararası etkileşimlerde ise önemli imkânları barındıran güzergâhlar meydana getirmişlerdir. Ortaçağ döneminde Uzakdoğu’ya açılmak isteyen gemilerin önemli kalkış noktalarından biri olan Basra Körfezi’ne ulaşım için de bu iki nehir önem arz etmekteydi.

Meraklar Kitabı müellifinin bu nehirleri incelemesinin amacını, Fâtımîlerin Doğu’ya açılma politikalarıyla berâber okumak önemlidir. Zîra Fâtımîlerin kendilerine rakip olarak gördükleri Abbâsi Halifeliği ve Sünnî halklar; Dicle ve Fırat nehri çevresinde yerleşim göstermekteydi. Ayrıca Hindistan ve Çin’e açılan bir kapı olan Basra Körfezi’ne ulaşım imkânı açısından bu nehirler dikkat çekmektedir. Bu sebeple zikri geçen bölge, Fâtımîler için ciddî bir hedefti.

Meraklar Kitabı’nda Dicle ve Fırat’ı temsil eden iki müstakil diyagram mevcuttur. Kahireli anonim müellifin, Nil Nehri haritaları için Batlamyusçu gelenekten yararlandığı bilinmektenyken eserdeki Dicle ve Fırat haritalarının daha ziyâde Belh Okulu’nun bölgesel haritalarından beslendiği görülmektedir.²⁸⁴

Müellif, İbn Havkal’ın bazı haritalarından oldukça istifâde etmiştir. Ancak o, İbn Havkal’ın haritalarını daha çok deniz alanları çerçevesinde değerlendirerek kendi bakış açısına göre uyarlamıştır. Örneğin, eserde mevcut olan Ceyhun Nehri

²⁸² Jeremy Black-Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller*, haz. Necdet Hasgöl, İstanbul 2003, s. 9.

²⁸³ Irak’ın güneyinde mezkûr iki nehrin birleşmesiyle oluşan akarsu. Bkz. Mustafa L. Bilge, “Şattûlarap”, *DiA*, XXXVIII, 381-382.

²⁸⁴ Rapoport-Savage-Smith, *a.g.e.*, s. 108.

Şekil 2.4. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Fırat Nehri Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 42b.)

Şekil 2.5. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Dicle Nehri Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 43a.)

haritası, İbn Havkal'ın Horasan eyâletini kapsayan haritasının yeniden yorumlanmış bir şeklidir. Benzer şekilde; Hazar Denizi haritası, İbn Havkal'ın incelemesinde mezkûr bölgeyi anlatan haritanın farklı bir pencereden sunumudur. Öyle anlaşılmaktadır ki; Fırat ve Dicle nehirlerinin haritaları da İbn Havkal'ın Irak ve Mezopotamya haritalarından uyarlanmıştır. Ancak burada dikkat çeken bir ayrım vardır. İbn Havkal'ın haritaları bölgesel sınırları belirlerken; nehirlerin veya su yollarının akışını keserek onları ayrı haritalara ayırabilir ancak; *Meraklar Kitabı*'nın odak noktası, nehirlerin, göllerin ya da denizlerin bizzat kendileridir.²⁸⁵

Şekil 2.4.'te alıntılandığı üzere, eserdeki Fırat Nehri diyagramının sağ alt kısmının tahrif olduğu görülmektedir. Ancak eserin metin içi bilgisine dayanarak bu kısımlar hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Diyagramda, Fırat'ın başlangıcı olarak, Kalîkalâ²⁸⁶ bölgesi yakınlarında olduğu bildirilen bir dağ gösterilmektedir.

Birçok ayrı nehir Fırat'a karışarak güneye doğru akar. Metinde Fırat'ın, başlangıcından Malatya'ya kadar uzanan kısmının 100 fersah uzunlukta olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında, bütün mesâfesinin 500 fersaha tekabül ettiği aktarılır.²⁸⁷

Güzergâh boyunca birçok şehir ve yer adına harita üzerinden ulaşılabilir. Örneğin eserden; nehrin, Diyarbakır ile Malatya arasında kalan bir bölgeden aktığına dâir bilgi edinilebilmektedir. Buna benzer şekilde; Mes'ûdî'nin Anadolu'daki en büyük göl olarak tanımladığı Marzabun Gölü'nden çıkan bir akarsuyun Fırat Nehri'ne karıştığı bilgisine bu diyagram ile ulaşılabilir. Nihâyetinde ise Fırat Nehri, “*Basra*” etiketinin hemen yanında yer alan bir bölgeye dökülmektedir.²⁸⁸

Belh Okulu'na âit Irak ve Yukarı Mezopotamya haritalarının yeniden yorumlaması niteliğinde olan *Meraklar Kitabı*'ndaki Dicle ve Fırat diyagramlarında,²⁸⁹ müellifin dünya görüşünden ayrıntılar da dikkat çekmektedir.

²⁸⁵ Rapoport-Savage-Smith, a.g.e., s. 233.

²⁸⁶ Günümüzde Türkiye sınırları içerisinde bulunan Modern Erzurum. Bkz. Cevdet Küçük, “Erzurum”, *DİA*, XI, 321-329.

²⁸⁷ *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 496.

²⁸⁸ *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 496-497.

²⁸⁹ Rapoport-Savage-Smith, a.g.e., s. 93.

Göksel dünya ile yeryüzünü birlikte yorumlayan müellif burada; Fırat Nehri'nin yükselen burcunun Başak, saat yöneticisinin ise Ay olduğu bilgisini aktarmaktadır.²⁹⁰

Dicle Nehri'nin aktarımına bakıldığında yine Fırat Nehri ile benzer bir anlayış gözlenmektedir. Nehir, çıkış noktasından döküldüğü yere kadar, yol güzergâhı verilecek şekilde tasvir edilmiştir. Sayfanın sol yan paneli, nehir hakkında bir açıklamayı içerir.

Şekil 2.5.'teki diyagrama göre Dicle Nehri, Diyarbakır'daki Âmid bölgesinden ve Ermenistan bölgesinin Ahlat topraklarındaki bir kaynaktan çıkar. Açıklama; *"...Sonra Arzan ve Mayyâfârikin bölgesine gider ve orada Dûşâ ve el-Habur nehirleri onun içine akar. Sonra Musul'un yanından geçer ve Zap Nehri ona katılır. Daha sonra Bağdat'a ulaşır..."* şeklinde devam eder. Eserde ayrıca Dicle'ye akan Hendek, Tarah ve İsa Nehri gibi diğer nehir adları verilir. Daha sonra Dicle'nin birçok nehre ayrılarak Vâsıt'a indiği aktarılır. Burada birçok geminin dolaştığından bahsedilir.²⁹¹

Müellifin göksel dünyaya dâir aktarımlarına burada da rastlanılmaktadır. Dicle Nehri'nin yükselen burcunun Aslan, saat yöneticisinin ise Güneş olduğu bilgisi, diyagrama eklenmiştir. Ayrıca bu nehrin uzunluğu 300 fersah olarak belirtilmiştir. Bunun yanısıra sayfanın sol üst köşesine şöyle bir not iliştilmiştir: *"Şerîşî,²⁹² Harîrî'nin²⁹³ Makamat'ı için yazdığı şerhte şöyle demiştir: 'Dicle, Dünya'nın yüzeyi boyunca 400 fersah uzunluğunda akar.'"*²⁹⁴

Mezkûr nehirler hakkında diğer İslâm coğrafyacıları incelendiğinde; İslâm topraklarındaki şehirlere odaklanan Ya'kubî'nin, iki yanından iki büyük akarsu olan Dicle ve Fırat'ın geçmesini Bağdat şehrinin eşsiz bir özelliği olarak değerlendirdiği görülür.²⁹⁵ Eserde; Dicle'de kazılan su kanallarından ve bu nehirde gemi yolculuğu

²⁹⁰ *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 496.

²⁹¹ *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 498.

²⁹² Arap dili ve edebiyatı âlimi. Bkz. Mehmet Yavuz, "Şerîşî", *DİA*, XXXIX, 6-7.

²⁹³ Müslüman bir dil âlimi. Bkz. Hulusi Kılıç, "Harîrî", *DİA*, XVI, 191-192.

²⁹⁴ *An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities*, s. 498-499.

²⁹⁵ Ya'kubî, *a.g.e.*, s. 17.

yapılarak ulaşılabilecek limanlardan bahsedilir.²⁹⁶ Ayrıca Vâsıt'la Basra arasında, toplanan suların Dicle'ye aktığı bazı su yataklarının olduğu belirtilir.²⁹⁷

İbn Rüste Fırat Nehri'nin önce farklı kollara ayrıldığını, sonra tekrar birleştiğini nakleder. Fırat'a katılan akarsularla birlikte bu nehrin bataklık bir bölgede birleştiğini aktaran yazar, bu havzada şeker kamışı yetiştiğinden, taze balıkların avlandığından ve farklı bölgelere ulaşım sağlandığından bahseder. Ayrıca eserde Dicle Nehri'nin Basra, Bağdat, Vâsıt şehirlerinden geçtiğine dâir bilgi aktarılır. Buna göre Hint Okyanusu yükseldiği zaman Basra Diclesi'yle birleşir, sular çekildiğinde ise bu iki bölgenin bağlantısı kesilir.²⁹⁸

Kudâme b. Ca'fer, Dicle Nehri'nin 60° boylam, 37° enleminde olduğunu belirtir. Ona göre Dicle, Âmid (Diyarbakır) civarında bir kaynaktan doğmuştur. Basra Körfezi'ne döküldüğü belirtilen nehrin uzunluğu ise 800 mil olarak verilmiştir.²⁹⁹ Nehirleri iklimlere (bölge) ayırarak inceleyen müellif, Dicle Nehri'ni beşinci iklimde ele alırken Fırat Nehri'ni altıncı iklimde zikreder. Eserde Fırat Nehri Anadolu'da doğan, Rum diyarından geçerek güneydeki İslâm ülkelerine kadar uzanan bir akarsu olarak ele alınır. Mezkûr nehir, Vâsıt'ın alt kısmında Dicle ile birleşir. Nehrin uzunluğu, sadece İslâm ülkelerine girdikten sonraki kısmı hesaplanarak, 623 mil olarak aktarılmıştır.³⁰⁰

İstahrî'nin eserinde nehirlerle dâir bilgi oldukça dağınık aktarılmıştır. Zîra burada İslâm topraklarının daha çok karasal bağlamda ele alındığı görülmektedir. Bu sebeple eserde Dicle ve Fırat hakkındaki mâlûmata el-Cezîre ve Irak bölgelerinin anlatıldığı bölümde rastlanılmaktadır. Müellif, el-Cezîre bölgesini Dicle ve Fırat arasında kalan bir yerleşim olarak tanımlar. Fırat'ın kaynağının Rum ülkesinde olduğunu belirten yazar, mezkûr nehri İslâm topraklarına dâhil olduğu kısımdan itibaren detaylıca ele alır.³⁰¹

²⁹⁶ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 45.

²⁹⁷ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 99.

²⁹⁸ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 112-114.

²⁹⁹ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 145.

³⁰⁰ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 146.

³⁰¹ İstahrî, **a.g.e.**, s. 78-79.

Mes'ûdî Fırat Nehri'ni, Hint Okyanusu'na dökülen akarsular bağlamında ele alır. Altıncı iklimde bulunduğunu naklettiği bu nehrin, Erzurum civarında bir dağdan doğduğunu ve Rum diyarından geçerek güneye indiğini belirtir. Nehrin uzunluğunu *Meraklar Kitabı*'yla benzer şekilde, 500 fersah olarak verir. Eserde Dicle Nehri ise beşince iklimde zikredilir. Âmid bölgesinde doğan bu nehrin Musul, Bağdat gibi büyük şehirlere uğradığı ve kendisine Büyük Zap ve Küçük Zap dâhil pek çok akarsuyun katıldığı ifâde edilir.³⁰²

Hudûdü'l-Âlem'in anonim müellifi de Dicle'yi Diyarbakır bölgesinde doğup Büyük Deniz'e dökülen bir nehir olarak ele alır. Mezkûr nehre dökülen iki Zap Nehri ve Bula, Dübeys gibi kollardan bahsedilir. Daha sonra Dicle ile Fırat arasında bir bağlantı noktası olan İsa Nehri zikredilir. Fırat Nehri'nin güzergâhının da aktarıldığı eserde, bu nehrin çok sayıda kanal oluşturduğu belirtilmiştir.³⁰³

İbn Havkal'ın, bu nehirlerle dâir bilgiyi, el-Cezîre bölgesinin anlatıldığı bölümde verdiği görülür. Yazar esâsen Dicle ve Fırat arasında kalan el-Cezîre şehirlerini aktarmaktadır. Eserde bu iki nehrin kaynağının nerede olduğu ve hangi güzergâhta ilerledikleri belirtilir. Müellife göre her iki nehir de Rum diyarından çıkar³⁰⁴ ve Abadan bölgesinde Hint Okyanusu'na karışır.³⁰⁵

Yazar, bu iki nehrin etrafında bulunan Tekrit, Âmid, Musul, Kûfe, Bağdat, Vâsıt, Basra gibi şehirleri tek tek ele alır.³⁰⁶ Ayrıca bu nehirlerle akan diğer akarsulardan bahseder. Fırat'tan doğan İsa Kanalı zikredilir ve bu kanal sâyesinde Fırat'tan Dicle'ye deniz yolculuğu yapılabildiği aktarılır.³⁰⁷ Bu nehirlerin üzerinde bulunan değirmenler ele alınır.³⁰⁸

İbn Havkal'ın eseri yeryüzünün bölgesel haritaları şeklinde olduğu için, deniz ve nehirler hakkındaki bilgiye parça parça ulaşılabilmektedir. Bu sebeple eser; Fırat

³⁰² Mes'ûdî, **a.g.e.**, 52.

³⁰³ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 22, 29-30.

³⁰⁴ Fırat Nehri'nin kaynağı, Erzurum civarı olarak aktarılmıştır. Bkz. İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 176.

³⁰⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 54, 175.

³⁰⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 158, 175-204.

³⁰⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 200.

³⁰⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 183.

ve Dicle nehirlerine dâir mâlûmatın oldukça dağınık olduğu ancak her iki akarsu hakkında da önemli ayrıntıları kapsayan bir yapıya sâhiptir.

Mukaddesî'ye göre Dicle, Musul'un yukarısında Zülkarneyn Kalesi denilen yerdeki bir kaynaktan çıkmaktadır. Fırat ise Rum topraklarından çıkarak Akûr'a doğru yönelir; Habur Nehri ile karışarak Irak bölgesine uzanır ve Dicle ile dört noktada birleşir.³⁰⁹

Nasır-ı Hüsrev ise Fırat'tan bizzat geçtiğine dâir mâlûmat aktarır ancak bunun dışında bir ayrıntı belirtmez.³¹⁰ İdrîsî; Fırat'ın Erzurum dağlarındaki Gazale Gölü'nden doğduğunu, buradan önce Kemah ve sonra Malatya yakınlarından geçerek Samsat'a vardığını aktarır. Güneye doğru devam eden nehir İsa Kanalı'na ve oradan Bağdat'a ulaşır. İsa Kanalı'na girmeyen kolu ise Kûfe civarına gelerek Bataih'te dağılır.³¹¹ Eserde Dicle Nehri ise Musul'dan Âmid'e gidiş güzergâhı bağlamında ele alınır. Zap sularının mezkûr nehre döküldüğü bilgisi verilir.³¹²

Gırnâtî Dicle ve Fırat'ı suyu en tatlı kaynaklar olarak zikretmiştir.³¹³ Ebü'l Fidâ ise mezkûr nehirleri uzun uzadıya ele almıştır. Onun eserinde bu nehirlerin uğradığı şehirlere âit enlem ve boylam bilgileri dahi tek tek belirtilmiştir. Ayrıca bu nehirlerle karışan akarsular da nakledilmiştir. Burada Dicle'ye dâir ihtilaflı bilgi, onun Anadolu'dan doğduğu ve buradan Âmid civarına geldiği şeklindeki yorumdur.³¹⁴

Görüldüğü üzere diğer coğrâfî eserlere bakıldığında, Fırat ve Dicle nehirlerine dâir bilginin daha dağınık olduğu görülmektedir. Ayrıca bu eserlerde nehir güzergâhları verilse dahi bunun sebebi şehirlerin birbirine uzaklıklarının belirlenmesine hizmet etmektir.

Meraklar Kitabı'nda mevcut olan mezkûr iki diyagram, eserin bağlamı çerçevesinde incelendiğinde, bu eserde Dicle ve Fırat nehirlerine verilen önemin; Fâtımîlerin doğuya açılma, Hint Okyanusu'na, dolayısıyla Hindistan ve Çin'e açılan

³⁰⁹ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 40.

³¹⁰ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 15.

³¹¹ İdrîsî, **a.g.e.**, s. 105.

³¹² İdrîsî, **a.g.e.**, s. 109.

³¹³ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 108.

³¹⁴ Ebü'l Fidâ, **a.g.e.**, s. 63-66.

bir kapı olan Basra Körfezi'ne ulaşma amaçlarıyla ilgisi olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Abbâsîlerle olan siyâsî mücadelelerde kullanılmak üzere, bu nehirlerin konumlandığı havza hakkında, bölgenin su yollarına dâir bilgisinin önemi göz önünde bulundurulmalıdır.

2.3. İndus ve Ganj Nehri

İndus Nehri; kaynağı Tibet bölgesine kadar uzanan, Hindistan'ın kuzeyinden Pakistan'a doğru ilerleyen ve nihâyetinde Umman Denizi'ne dökülen, dünyanın uzun nehirlerinden biridir. Ganj Nehri ise Kuzey Hindistan boyunca devam ederek Bengal Körfezi'ne dökülen, Hindular tarafından kutsal kabul edilen bir nehirdir.

Meraklar Kitabı'ndaki İndus haritasının esâsen bir başlığı yoktur. Bu çizim, daha çok İndus'u işaret etmesinin yanında hem İndus hem de Ganj boyunca var olan yerleri temsil eder. Anlaşılan odur ki müellif; kuzey Hindistan havzasında akan bu iki büyük su coğrafyasının sürekli tek bir nehir sistemi oluşturduğunu düşünmektedir.³¹⁵

Diyagramda Müslümanların yerleşim gösterdiği Sind bölgesine yer verilmesinin yanında İslâm toprakları dışında kalan, Hindistan'ın kuzeybatısındaki Mültan'dan, doğudaki Kannauj'a kadar giden güzergâh, oradan da Çin'e giden hat işaretlenmiştir.³¹⁶

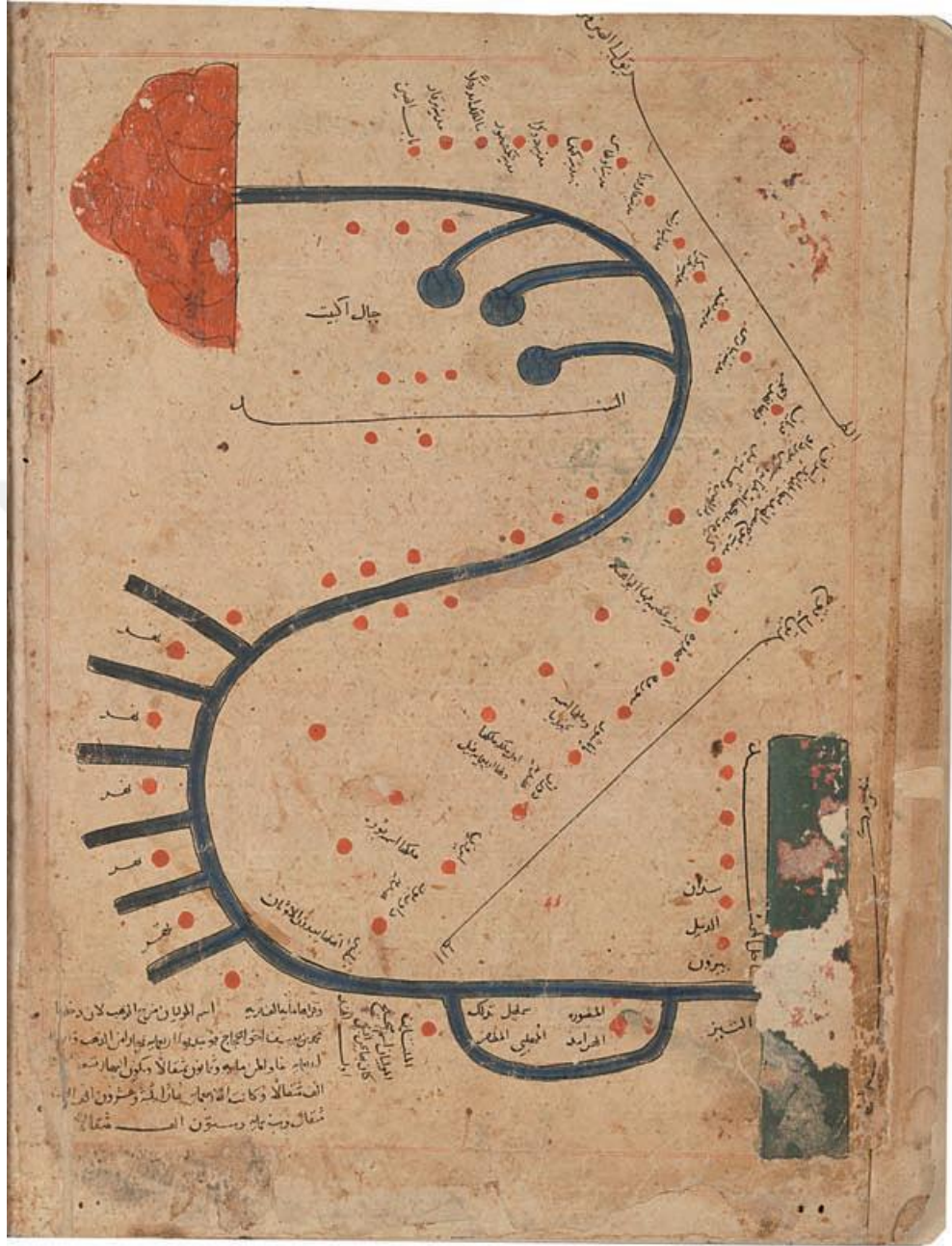
Çeşitli bölge ve yerler hakkında diyagrama sıkıştırılan kısa bilgiler mevcuttur. Örneğin; Hindistan içindeki bir bölgede 400 filin var olduğu aktarılır. Kimi bölgeler aktarılırken idârecilerinin adları zikredilir. Ayrıca Hindistan'ın başkenti olarak adlandırılan Kannauj şehrinde birçok mahalle ve pazaryeri olduğundan bahsedilir. Burada bir kral olduğu ve onun 2.500 file sâhip olduğu nakledilir.³¹⁷

Diyagramda; Müslümanların hâkimiyet sağlayabildikleri Sind bölgesinden Mültan ve Mansura şehirleri hakkında; Mültan'ın 100.000 köye sâhip olduğu gibi veyahut Mansura isminin o şehre kimin tarafından verildiği gibi bazı bilgiler de

³¹⁵ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 500.

³¹⁶ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 500-502.

³¹⁷ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 500-502.

Şekil 2.6. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan İndus ve Ganj Nehri Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 43b, copied ca. 1200.)

aktarılır. Ayrıca tasvirde; Müslümanların yaşam alanının dışında kalan Hindistan bölgesinin, Sind topraklarından “*Hindistan’ın başlangıcı*” etiketiyle ayrıldığı ve Hindistan bölgesi hakkında nispeten daha kısa mâlûmatın aktarıldığı görülmektedir.³¹⁸

Dikkat çeken bir diğer ayrıntı ise haritada, Çin’e giden bir rotanın gösterilmesidir. Bu rota, Şekil 2.6.’da görüldüğü üzere, diyagramın sağ üst çaprazında işâretlenmiştir. Bunun yanında; İndus Nehri’nin çıkış noktası olarak tasvir edilen dağlara oldukça yakın bir etikette “*Çin Kapısı*” ifâdesi dikkate değerdir. Çin’e yapılan bu vurgunun, çizimin amaçlarına yönelik fikir verdiği söylenilebilir.³¹⁹ Zira İndus ve Ganj nehirlerinin oluşturduğu güzergâhın, Kahireli anonim müellif tarafından Çin’e giden alternatif bir rota olarak algılanmış olması muhtemeldir.

Kaynak eser incelendiğinde müellifin, İndus-Ganj ve Ceyhun nehirleri hakkındaki aktarımının ayrıntılı olduğu görülmektedir. Ancak Hindistan ve Çin ülkelerine giden güzergâhları kapsayan bu haritalarda; Çin’e giden en meşhur yol olan İpekyolu’ndan hiç bahsedilmemesi, bunun yerine alternatif su yolları üzerinde durulması dikkat çekmektedir. Zira eserde Çin’e giden güzergâh olarak iki farklı yol verilmektedir. Bunlardan biri Hint Okyanusu üzerinden sunulurken, diğeri Kuzey Hindistan havzasından akan İndus ve Ganj nehirleri üzerinden aktarılmaktadır.³²⁰

Bilinmektedir ki; IX. yüzyılda Yemen’den Sind’e İsmâilî misyonerler gönderilmiştir. Öyle ki; X. yüzyılın ikinci yarısında, bir İsmâilî misyoner İndus kıyılarındaki Mûltan’ı ele geçirmiştir.³²¹ Böylece X. yüzyılın sonlarında, Sind’in iki başkenti, Mansura ve Mûltan, fiilen Fâtımî kontrolü altındaydı.³²² Müellifin bu bölgeye âit bilgiye, Fâtımîlerin misyonerlik faaliyetleri neticesinde elde ettikleri verilerle ulaşmış olması mümkündür.

³¹⁸ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 500-502.

³¹⁹ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 501-502.

³²⁰ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 198.

³²¹ İbn Havkal 358’de (968-69), Mûltan’ın Abbâsî hâkimiyeti altında bulunduğunu aktarır. 375 (985) yılında şehri gören Mukaddesî ise buranın İsmâilîler’in idâresi altında bulunduğunu ve halkın çoğunluğunun Şîî olduğunu, hutbelerde Fâtımî Halifesi’nin adının okunduğunu kaydetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, a.g.m., **DiA**, XXXI, 547-548.

³²² Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 197-198.

Müellifin Çin'e giden yolu, İpekyolu üzerinden belirtmek yerine Sind'de mevcut olan İsmâîlî emirlikler boyunca vermesi; *Meraklar Kitabı*'nın, küresel ticâret ağları tarihine yaptığı önemli bir katkıdır. Zîra mezkûr İndus ve Ganj Nehri tasvirinde; Sind bölgesinden başlayan ve Hindistan'ı geçerek Tibet üzerinden Çin'e giden bir karayolu rotası işâretlenmiştir. Ayrıca bu güzergâh, müellifin su yolları odağına uygun şekilde, İndus Nehri üzerinden aktarılmıştır. Aslında verilen tasvirde temsil edilen bölgeler, nehir kıyısından uzaklaşarak karasal bir havzayı aktarmasına rağmen; müellif nehre odaklanmayı tercih etmektedir.³²³ Bu durum, su yollarını dikkate alan müellifin, eserindeki iç tutarlılığının bir sonucu olmalıdır.

Bu diyagram Ganj Nehri kıyılarından alıntılar yapmasına rağmen; esas itibâriyle İndus Nehri'ni aktarmaktadır. Nehrin başlangıcı olarak kırmızı kara parçasıyla tasvir edilen Tibet Dağları gösterilmektedir. Daha sonra nehir, Doğu Bengal'deki Brahmaputra Nehri'nin gerçek rotası olabilecek şekilde aşağı akar. Sayfanın ortasındaki etiketlerin, Ganj kıyılarındaki Hindu şehirlerine atıfta bulunduğu görülmektedir. Devamında ise tasvir; Ganj Nehri'nin tersi yönünde ilerlemektedir. Burada nehir, altı ayrı akarsu ile birleşerek güneye doğru kıvrılır. Böylece açık bir şekilde İndus Nehri'nin güzergâhı aktarılır. Sayfanın alt kısmında, İndus kıyısındaki Sind bölgesinin Müslüman başkentleri olan Mültan ve Mansura şehirleri işâretlenmiştir. Nihâyetinde ise nehir dikdörtgen şekilde temsil edilmiş olan Hint Okyanusu'na dökülmektedir.³²⁴

Elbette diyagram üzerindeki bütün yer isimlerinin tanımlanamamasından dolayı, belirlenen rotanın birebir takip edilmesi mümkün olmamaktadır. Buna rağmen, Mültan'dan Kannauj'a kadar ayrıntılı bir güzergâhın tasvir edildiği görülür. Bu da X. ve XI. yüzyıllarda Fâtımîlerin Sind bölgesi ile bağlantısının görsel bir dışavurumdur.³²⁵

Bununla birlikte, *Meraklar Kitabı* tasvirlerinin ilk elden deneyime dayanmadığı kesindir. İki büyük nehrin, tek bir nehir gibi aktarılması, *Meraklar Kitabı* yazarının Hindistan bölgesine uğramadığı hakkında bilgi verir. Zîra bu iki

³²³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 204.

³²⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 205-206.

³²⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 207-208.

nehir birleştirilmiş tasviri, başka hiçbir İslâmi veya Grek kaynağında kanıtlanmamıştır. Ganj ve İndus'un ayrı nehirler olduğu fikri Batlamyus'a kadar uzanmaktadır. Benzer şekilde, M.S. beşinci yüzyılda te'lif edilmiş Roma'ya âit Peutinger Haritası da bu ayrımı görsel olarak aktarmaktadır.³²⁶ Kısacası erken dönem İslâm coğrafyacıları içinde İndus'un seyri hakkında farklı fikirler görülse de³²⁷ İndus ve Ganj'in ayrı nehirler olduğu fikri genel kabul gören fikirdir.

Meraklar Kitabı'nda mevcut olan İndus-Ganj Nehri haritası, Sind'in Fâtımîler için ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir. *Meraklar Kitabı*'nın dışında, Fâtımîlerin Sind bölgesiyle ilişkilerine dâir çok az bilgiye rastlanılmaktadır. Özellikle Halife Muiz-Lidînillâh'ın Hindistan'daki misyonerlerine gönderdiği şifreli mektuplar, bu ilişkiye dâir kesin kayıtlar olarak belirtilen nâdir verilerdendir. Ancak *Meraklar Kitabı*'nda Fâtımîler için Mülta'nın; orta Hindistan'a ve oradan da Çin'e açılan bir kapı olarak algılandığı görülmektedir. Bu kapı, Fâtımîlerin doğunun büyük imparatorluklarıyla mücâdelesini için önemli bir imkân olarak ele alınmaktadır.³²⁸

Ortaçağda te'lif edilmiş diğer kaynaklarda bu bölgenin nasıl ele alındığına bakıldığında; Ya'kubî'nin eserinde İndus Nehri'nin "*Mihran*" ismiyle zikredildiği görülmektedir. Sind havzasında aktığı belirtilen bu nehirde, tıpkı Nil'de olduğu gibi, timsahların varlığından bahsedilir.³²⁹

İbn Rüste Sind bölgesinde olduğunu zikrettiği Mihran Nehri'nin, Şiknân Dağları'ndan çıkıp nihayetinde denize döküldüğünü nakleder. Buranın "*Mansûre Nehri*" olarak da isimlendirildiğini bildirir.³³⁰

Kudâme b. Ca'fer'in İndus Nehri tanımı, diğer kaynaklardan biraz farklıdır. O, Sind bölgesinden akan büyük, küçük Mihran nehirleri olduğunu söyler. İki küçük dağın arasından çıkan Mihran Nehri, önce iki kola ayrılır. Bu kollardan biri denize dökülürken, diğer kol ayrılarak iki akarsuyu meydana getirir. Müellif bu iki

³²⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 212.

³²⁷ Örneğin; Mes'ûdî, İndus'un Nil gibi güneyden kuzeye aktığı yönünde bir aktarım yapar. Bunun yanında, Hudûdü'l-Âlem'in müellifinin, Ganj Nehri'nden hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 212.

³²⁸ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 213

³²⁹ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 109.

³³⁰ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 108.

akarsudan birinin İndus Nehri olduğunu aktarır. *Meraklar Kitabı*'yla müşterek olan görüşüne göre yazar, bu nehre altı ayrı pınarın katıldığını ve nihâyetinde ise mezkûr kolun denize döküldüğünü belirtir.³³¹

İstahrî, “*Mehrân*” ismiyle zikrettiği İndus Nehri'nin Mültan civarında doğduğunu ifâde eder. Bu nehrin Mansura'dan da geçerek denize döküldüğünü belirtir. Ayrıca o da mezkûr nehirde timsahların bulunduğunu nakleder.³³²

Mes'ûdî, Hint Okyanusu'na dökülen nehirlerden biri olarak İndus Nehri'ni zikreder. Buhara ülkesindeki bir bölgeden çıktığı belirtilen İndus'un, Mültan şehrine vardığını ve nehrin burada “*Mehran*” adını aldığını aktarır. Buradan Mansura şehrine uğrayan nehir, daha sonra denize dökülmektedir. Müellife göre mezkûr nehir, Nil Nehri ile aynı dönemde kabarmaktadır.³³³

Mes'ûdî ayrıca Ganj Nehri'nden de bahseder. Bu nehrin de Hint Okyanusu'na döküldüğünü belirtir. İndus'tan daha büyük olduğu iddia edilen bu nehrin kaynağının Tibet civarında bir dağ olduğu ifâde edilir.³³⁴

Hudûdü'l-Âlem'in anonim müellifi İndus Nehri'ne kısaca değinir. “*Mihrân*” ismiyle zikredilen nehrin, üç ayrı akarsuyun birleşimi ile oluştuğu belirtilir.³³⁵

İndus Nehri İbn Havkal'ın eserinde de “*Mihran Nehri*” ismi ile zikredilir. Bu nehir Sind bölgesinin anlatıldığı bölümde ele alınmıştır. İndus Nehri'nin kıyısında bulunan şehirler hakkında ayrıntılı bilgi aktarılan eserde, *Meraklar Kitabı*'nın İndus haritasında ön plâna çıkan Mansura ve Mültan şehirleri dikkat çekmektedir.³³⁶ Eserde İndus Nehri, Sind bölgesinin en büyük nehri olarak ele alınır. Kaynağının, Ceyhun Nehri'nin de bazı kollarının buradan oluştuğu bir dağ olduğu belirtilir. İndus, Mültan civarında büyüyerek Rur ve Mansura'ya kadar uzanır ve nihâyetinde Deybül'ün doğusunda denize karışır.³³⁷

³³¹ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 145.

³³² İstahrî, **a.g.e.**, s. 175.

³³³ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 53.

³³⁴ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 54.

³³⁵ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 25.

³³⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 250-252.

³³⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 256.

Mukaddesî, diğer coğrafyacılar­dan farklı olarak, İndus Nehri'nin Hint bölgesinden doğduğunu ve kendisine katılan başka akarsu kollarıyla birlikte Çin Denizi'ne döküldüğünü nakleder. Eserde, mezkûr nehirde timsahların yaşadığı ve bunun yanında bu nehrin kabarma şekli, tadı ve berraklığı bakımından Nil'e benzediği belirtilir.³³⁸

Eserinde kendi gözlem ve deneyimlerini aktaran Nasır-ı Hüsrev'in İndus'u zikretmediği görülür. Müellif muhtemelen bu bölgeye hiç uğramamıştır. İdrîsî'nin mevcut nüshasında da Hazar bölgesinin doğusuna dâir bilgi hemen hemen yok gibidir. Bu sebeple İndus Nehri hakkında mâlûmat alınamamaktadır. Benzer şekilde Gırnâtî'nin eserinde de mezkûr nehir hakkında veri toplanamamaktadır. Zîra müellif, daha ziyâde gidip gördüğü yerler hakkında deneyimlerini veya bu bölgelere âit ilginç veya doğaüstü anlatıları aktarmaktadır. Muhtemeldir ki yazar, İndus bölgesine seyahatlerde bulunmamıştır.

Ebü'l-Fidâ'nın eserinde “*Mehran*” ismi ile anılan İndus Nehri, uzandığı bölgeler boyunca, enlem ve boylam bilgileriyle birlikte ele alınmaktadır. Müellif bu nehrin, Mültan ve Mansura şehirlerine uğrayarak Hint Okyanusu'na döküldüğünü belirtir. Esere göre bu akarsuya Sind Nehri de denilmektedir.³³⁹ Bu eserde Ganj Nehri'nin ayrı bir başlıkta ele alındığı görülür. Hintliler için kutsal olduğu belirtilen nehrin güzergâhına dâir kısaca mâlûmat verilir.³⁴⁰ Burada, *Meraklar Kitabı*'nın aksine, İndus ve Ganj nehirleri ayrı başlıklarda ele alınmıştır.

İndus Nehri, *Meraklar Kitabı*'nda Çin'e giden güzergâhlar bağlamında ele alınmış olup İsmâîlî bağlantılara sâhip olan Mültan ve Mansura şehirleri ön plâna çıkarılarak tasvir edilmiştir. Eserler incelendiğinde, Mukaddesî'nin yanlış bilgi vererek aktardığı İndus'un Çin Denizi'ne döküldüğü bilgisi hâricinde, İndus Nehri'ni bizzat Çin'e giden bir rota olarak tasarlayan bir coğrafyacıya rastlanılmamaktadır. *Meraklar Kitabı* müellifinin, bölgeyi ele alma biçimi oldukça özgündür. Bu çizim, Fâtımîlerin Çin'e kadar ulaşma misyonu hakkında önemli bir bakış açısı oluşturmaktadır.

³³⁸ Mukaddesî, a.g.e., s. 44.

³³⁹ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 70.

³⁴⁰ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 70-71.

2.4. Ceyhun Nehri (Amuderya)

Ceyhun Nehri Orta Asya'nın en büyük iki nehrinden biridir. İdrîsî'nin eserinde de meşhur altı büyük nehir arasında sayılan³⁴¹ Ceyhun, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerden çıkar; önce batıya doğru ilerler. Kuzeyde Pamir, Vahan suyu, Kızılsu, Kâfirihân ve Surhân güneyde ise Kökçesu akarsularını içine alarak Kunduz-Belh hizasında kuzeybatıya döner. Kimi çöl ve bozkırların içinden devam ederek ilerler ve bölünerek Aral Gölü'ne dökülür.³⁴²

Şekil 2.7.'de alıntılandığı şekliyle *Meraklar Kitabı*'nda tasvir edilen Ceyhun Nehri diyagramı, Belh Okulu'nun bölgesel haritalarından yararlanılarak ele alınmıştır.³⁴³ Öyle ki bu diyagram, İbn Havkal'ın Horasan eyâletini içeren haritasının, su yolları bakış açısıyla yeniden ele alınmış bir versiyonu gibidir.³⁴⁴

Bu temsilde Belh, Faryab gibi İpekyolu üzerindeki bazı şehirler de gösterilir. Ancak yine İpekyolu'na dâir bir bilgi verilmemektedir. Bunun yanı sıra bu diyagramda Çin'e yönelik bir güzergâhtan da bahsedilmemektedir.³⁴⁵ İndus diyagramıyla birlikte değerlendirildiğinde bu iki temsilin, doğu hakkında veri üretme girişiminin bir çabası olduğu varsayılabilir. Bunun yanı sıra müellifin bu bölgeler hakkındaki mâlûmatı nereden aldığı da önem arz eder. Ceyhun Nehri diyagramı, İbn Havkal'ın Horasan bölgesi tasviriyle ciddî bir benzerlik göstermesiyle dikkat çeker.

Eserde; Nil haritası ele alınırken Batlamyusçu çizginin takip edildiği bilinmekteyken; İndus, Ceyhun gibi doğudaki nehirlerin temsilde Belh Okulu'ndan yararlanılması dikkat çekicidir. Bu durum, müellifin tek bir kaynağa bağlı kalmadığını gösterir. Ayrıca doğuya yolculuk yapıp yapmadığını bilmediğimiz müellif, muhtemeldir ki, doğu hakkında doğru bilgiye ulaşmak için Belh Okulu'nu daha güvenilir bulmaktadır.

³⁴¹ Adı geçen diğer meşhur nehirler; Nil, Dicle, Fırat, İndüs, Ganj, Çin'deki Bağnun'dur. İdrîsî, **a.g.e.**, s. 105.

³⁴² Emel Esin, "Amuderya", **DİA**, III, 98-99.

³⁴³ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 107-108

³⁴⁴ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 233.

³⁴⁵ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 202-203.

Şekil 2.7. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Ceyhun Nehri Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 44a, copied ca. 1200.)

Diyagramda, tepedeki kahverengi bir dağdan çıkan nehir, Aral Gölü'ne boşalmadan önce neredeyse tam bir döngü oluşturmaktadır. Tasvirde; Aral'a akan diğer bir büyük nehir olan Siriderya ve sol altta bulunan kırmızı dağlardan çıktığı betimlenen Ab-ı Kaysar dâhil bölgedeki diğer nehirlerin de temsil edildiği görülmektedir.³⁴⁶

Bu haritadan, Horasan bölgesinin Buhara, Tirmiz, Harezmi, Otrar,³⁴⁷ Belh, Faryab gibi önemli şehirleri hakkında bilgi edinilebilmektedir. Bunun yanı sıra; Aral Gölü'nün kuzeyinde kalan “*Oğuz Türklerinin Bölgesi*” etiketi, Orta Asya'daki Türklere dâir dikkate değer bir ayrıntıdır. Ayrıca, anonim müellifin göksel dünya bilgisi kullanımı, bu diyagramda da görülmektedir. Ceyhun Nehri'nin yükselen burcunun yay, saat yöneticisinin ise Jüpiter olduğu detayı, diyagramın bulunduğu sayfada bir köşeye iliştilmiştir.³⁴⁸

İslâm coğrafya kaynaklarından Ya'kubî'nin eserinde, Ceyhun'un, Belh bölgesinin nehri olarak zikredilmesi dışında, nehir hakkında bilgi verilmez.³⁴⁹ İbn Rüste ise Ceyhun Nehri'ni ayrıntılı olarak ele almıştır. Şöyle ki; Tibet topraklarından başlayan nehir sırasıyla Vehhân, Belh, Tirmiz, Zâm, Âmul, Hârezm bölgelerinden geçerek devam eder. Nihâyetinde ise çevresi 80 fersah olan bir göle dökülür. Ceyhun'a pek çok nehir kolu karışır. Yazar bu akarsulardan da tek tek bahseder.³⁵⁰

Nehirler bahsinde yeryüzünü bölge bölge ayırarak ele alan Kudâme b. Ca'fer, Ceyhun Nehri'nin beşinci iklimde yer aldığını nakleder. Bu nehir hakkında fazla ayrıntı vermeyen yazar, nehrin doğuda 135° boylamında doğduğunu ve batı yönünde 300 mil uzunluğunda devam ettiğini belirtir. Ayrıca eserde Belh Nehri târif edilirken, bu nehrin Ceyhun ismi ile zikredildiği görülmüştür. Ancak târif edilen nehrin özellikleri dikkate alındığında bunun hatalı bir ifâde olduğu anlaşılmaktadır.³⁵¹

³⁴⁶ Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 202-203.

³⁴⁷ Oğuzların bir dönem yaşadığı, Yengi-kent ismiyle de bilinen Siriderya kıyısındaki şehir.

³⁴⁸ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 503.

³⁴⁹ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 61.

³⁵⁰ İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 110-112.

³⁵¹ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 146-147.

İstahrî, Ceyhun'un sularının bol ve yüksek aktığını nakleder.³⁵² Harezmi şehri bu nehrin ötesindedir ve Ceyhun'un ana kolu Ceryab Nehri'dir.³⁵³ Aynı müellif, Ceyhun'un suyunu en tatlı ve hafif su olarak zikreder.³⁵⁴ Bu nehrin Harzem Gölü'ne döküldüğünü ve Ceyhun Vadisi'nin kışın donduğunu aktarır.³⁵⁵

Mes'ûdî Ceyhun Nehri'ni, Aral Gölü'ne dökülen akarsular bağlamında ele alır. Bu nehre Belh, Tirmiz ya da Harezmi de denilebildiğini nakleder, güzergâhını ana hatlarıyla aktarır.³⁵⁶

Hudûdü'l-Âlem'in anonim müellifi nehirler bahsini ayrıca ele almış ve pek çok nehre dâir kısa bilgiler aktarmıştır. Eserde; Ceyhun Nehri'nin Vahan civarından doğduğu ve Belh, Horasan, Maverâünnehir havzasına kadar ulaştığı; buradan Harezmi bölgesine döküldüğü ifâde edilir. Ayrıca Ceyhun Nehri'ne dökülen Harnab, Vahşab gibi nehirler de belirtilmiştir.³⁵⁷

İstahrî gibi İbn Havkal da Ceyhun Nehri suyunun en tatlı ve hafif su olduğunu nakleder.³⁵⁸ Bedahşân sınırındaki Vahhan bölgesinden çıkan bu nehrin, pek çok akarsuyu kendisine dâhil ederek ilerlediği ve Harezmi (Aral) Gölü'ne döküldüğü belirtilir.³⁵⁹ Eserde Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin Harezmi Gölü'ne döküldükleri ağızlarının arasında 10 günlük mesâfe olduğu belirtilir. Ayrıca Ceyhun Nehri'nin kışın donduğu ve üzerinden yolcuların geçebildiği aktarılır.³⁶⁰

Mukaddesî, Vahan bölgesinden doğup Harezmi Gölü'ne (Aral Gölü) dökülen Ceyhun'un, geçtiği topraklardaki arazileri suladığından bahseder. Ayrıca bu nehre katılan akarsuları zikreder.³⁶¹

Nasır-ı Hüsrev mezkûr nehre dâir yalnızca; Nil Nehri'nin Ceyhun'dan iki kat daha fazla kabardığı, bilgisini aktarır.³⁶² Daha ziyâde Batı şehirlerine odaklanan

³⁵² İstahrî, **a.g.e.**, s. 199.

³⁵³ İstahrî, **a.g.e.**, s. 244.

³⁵⁴ İstahrî, **a.g.e.**, s. 245.

³⁵⁵ İstahrî, **a.g.e.**, s. 257.

³⁵⁶ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 58-59.

³⁵⁷ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 24.

³⁵⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 343.

³⁵⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 358.

³⁶⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 363.

³⁶¹ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 43.

³⁶² Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 59-60.

İdrîsî'nin eserinde pek çok nehir ismi zikredilmesine rağmen Ceyhun Nehri'ne dâir bilgi bulunmamaktadır. Nehirler hakkında fazla aktarım yapmayan Gırnâtî'nin eserinde de mezkûr nehre âit mâlûmata rastlanılmamıştır.

Ebü'l-Fidâ'nın eserine bakıldığında ise Ceyhun Nehri'nin anlatımı için İbn Havkal'ı referans gösterdiği görülür. Belh Nehri ismiyle anılan nehrin ana kolunun Bedahşan'dan çıktığı ve birçok akarsuyu kendisine katarak nihâyetinde Aral (Harezmi) Gölü'ne döküldüğü belirtilir.³⁶³

İslâm coğrafya kaynaklarında Ceyhun Nehri'ne dâir anlatılar yakınlık göstermektedir. Doğu'ya seyahatler yapmamış veyâhut nehir hakkında veri elde edememiş müellifler hâric, tüm âlimler tarafından mezkûr nehir Orta Asya'nın en büyük nehirleri arasında zikredilmiştir. *Meraklar Kitabı*'nda da Ceyhun, Horasan bölgesine dâir detaylar içeren ve bölge hakkında yol güzergâhı öneren bir su kaynağı olarak ele alınmıştır.

2.5. Diğer Nehirler

Anonim müellif, önemli saydığı beş nehrin diyagramlarının dışında; dünyadaki diğer nehirler hakkında da bilgi vermektedir. Ancak o, dünyadaki bütün nehirleri ele almayacağını eserinde ikrar eder. Zîra bu eserin amacının dünya hakkında kısa ve öz bir bilgi sunmak olduğunu ve bu sebeple bütün nehirlerden bahsetme girişiminin çalışmanın sınırlarını aşacağını belirtir. Bu yüzden önemli bulduğu nehirlerden bahsetmenin daha doğru olacağını hatırlatır.³⁶⁴

Ayrıca eserde diğer önemli nehirler hakkında bilgi verilmeden önce su hakkında uzunca bir yazı kaleme alınmıştır. Burada, suyun insan için hangi sebeplerle önemli olduğu, temiz suyun nerelerden temin edilebileceği, hangi su cinsinin hangi hastalıklara iyi geldiği gibi bilgiler aktarılır. Bu sunum; müellifin temiz su kaynaklarını neden önemsedğine yönelik bir bakış açısı sunmaktadır:

“Biz diyoruz ki: Su, ruhun mizacıdır, ruhun zevkidir ve tüm insanların ve hayvanların vücudunun yapısıdır, çünkü onlara benzer ve onlara uygundur. Suyun erdemlerinden biri, ister saf, berrak, hoş, ister tatlı olsun, hiçbir içeceğin suyun yerini tutamamasıdır. Su

³⁶³ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 69

³⁶⁴ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 504.

olmadan herhangi bir canlı ölür, çünkü su vücudundaki dayanıklılık, enerji, besindir ve her zaman onun içindedir... ..Su tuzlu olduğunda amber, inciler ve değerli taşlar üretir. Berrak ve hoş olduğunda, ruhu canlandırır. İçinde su bulunmayan, suyun dokunmadığı veya sudan yaratılmayan hiçbir şey yoktur... ..Boğazdan gıda akışını hızlandırır. Vücudu temizlemek ve kirleri temizlemek için kullanılır. Peygamber sallallahu aleyhi vesellem suyu hiçbir şey kirletmez, demiştir. Su her şey için hayatidir ve dört elementten biridir... ..En iyi suyun temiz bir bezle toplanan yağmur suyu olduğu söylenir; (sonra) bir dağa düşen ve bir kayanın üzerinde toplanan sular; sonra büyük nehirlerin suları; sonra büyük ve derin havuzların suları; sonra dağlardan akan sular; daha sonra herhangi bir amaç için kullanılacak sıcak kaynamış su. Ancak kışın dolu taşlarının suları içmek için iyi değildir... ..Yağmur suyu biraz bal ve sakızla karıştırılarak cüzzam tedavi edilebilir... ..Tuzlu deniz suyunu bal ve tatlı cyperus ile karıştırıp dilin ucuna sürdüğünüzde, ağız kokusunu giderir, ağıza ve nefese güzel bir koku verir.”³⁶⁵

Bu kısımdan sonra eserde farklı nehirlerden bahsedilir. Örneğin; Zap nehirleri zikredilir. Dicle Nehri’ne karıştığı bilinen bu iki nehirden ilkinin köklerinin Azerbaycan, Ermenistan ve Şehrizor dağlarında olduğu belirtilir. Daha sonra Aras ve Kura nehirleri zikredilir. Bu nehirlerin dağlardan çıktıkları ve sonra Kur’an’da da bahsi geçen Berzah denilen, Mecma’ül-Bahreyn (Denizlerin Buluşması) olarak da adlandırılan bir yerde buluştukları ve buradan Cürcan Denizi’ne (Hazar Denizi) aktıkları ifade edilir. Ayrıca eserde Aras’tan önce Kura Nehri’ne katılan Arran Nehri’nden de bahsedilir.³⁶⁶

Bunun yanı sıra müellif, İsfahan Vadisi’nden çıkan Zayandeh Nehri’nden bahseder. Bu nehrin, şehrin 17 mahallesinin suyunu karşıladığını aktarır. Metne göre bu nehir, kumların olduğu bölgede azalır ve sonra 60 fersah uzaklıkta, Kirman’da yeniden gün yüzüne çıkar.³⁶⁷

Ayrıca Rum topraklarından doğan ve Akdeniz’e dökülen iki büyük nehir de zikredilmektedir. Bunlar; Seyhan ve Ceyhan nehirleridir. Eserde aktarılan son nehir ise Antakya Nehri olarak da bilinen Asi Nehri’dir. Eserde aktarıldığı üzere; bu

³⁶⁵ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 504.

³⁶⁶ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 505.

³⁶⁷ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 505.

akarsuya “*ters nehir*” de denilmektedir. Zîra o, Şam ilinden çıkar ve daha sonra Antakya’ya doğru ilerleyerek Akdeniz’e dökülür.³⁶⁸

Ortaçağda kaleme alınmış diğer coğrafi kaynaklarda nehirler bahsinin nasıl ele alındığı, hangi bölgelere vurgu yapıldığı ifâde edildiğinde Meraklar Kitabı’nın amacı ve sınırlarının anlaşılması daha iyi sağlanmış olacaktır.

Müslüman coğrafyacılarından Ya’kubî, Harezm bölgesi ve Belh Nehri’nden bahseder ve onun Hazar Denizi’ne doğru aktığını belirtir.³⁶⁹ Yine Şâhika dağlarından çıkan “*Hindmend*” isimli bir nehri zikreder.³⁷⁰

İbn Rüste Zap sularından bahsederken; Büyük Zap’ın Hadîse, Küçük Zap’ın Sinn bölgesinde Dicle’ye karıştığını kaydeder.³⁷¹ Bunun yanı sıra Dicle’ye dökülen Nehrevân ve Fırat’a dökülen Re’su’l-Ayn ırmakları aktarılmıştır.³⁷² Kâlîkalâ’dan çıktığı belirtilen Ress isminde bir Ermenistan nehri de akarsuların anlatıldığı bahiste yer alır.³⁷³ Ayrıca Akdeniz’e döküldüğü ifâde edilen Seyhan ve Ceyhan nehirleri ve Basra Diclesi’ne dökülen Merre Nehri de bu eserde zikredilir.³⁷⁴

Kudâme b. Ca’fer eserinde, Taberiye Gölü’nden çıkan ve Antakya yakınlarından geçerek Akdeniz’e dökülen Asi Nehri’nden bahseder. Bunun yanı sıra Taberiye Gölü’nden çıkan, ancak Lut Gölü’ne akan ismi verilmeyen bir nehrin varlığını belirtir. Yine burada da Dicle’ye akan Zap nehirlerinden bahsedilir. Yazar sadece İslâm topraklarını ele almaz; örneğin Çin’den geçen ve denize dökülen bir başka nehrin varlığını da nakleder.³⁷⁵ Rum ülkesinde doğup Akdeniz’e dökülen Ceyhan Nehri, Harezm bölgesine doğru akıp Aral Gölü’ne dökülen Belh Nehri de bu eserde zikredilir. Bunun yanı sıra yeryüzünde 258 nehrin aktığı belirtilir ve bunlardan büyük olanlarının; Nil, İndus, Fırat, Dicle, Aras, Ceyhan, Ceyhun, Harezm ve Yecüc-Mecüc nehirleri olduğu aktarılır.³⁷⁶

³⁶⁸ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 505.

³⁶⁹ Ya’kubî, a.g.e., s. 59.

³⁷⁰ Ya’kubî, a.g.e., s. 62.

³⁷¹ İbn Rüste, a.g.e., s. 108.

³⁷² İbn Rüste, a.g.e., s. 109.

³⁷³ İbn Rüste, a.g.e., s. 108.

³⁷⁴ İbn Rüste, a.g.e., s. 110-111.

³⁷⁵ Kudâme b. Ca’fer, a.g.e., s. 145.

³⁷⁶ Kudâme b. Ca’fer, a.g.e., s. 146-147.

İstahrî de anlattığı İslâm topraklarında mevcut olan nehirlerle değinir. Örneğin Hûzistan bölgesindeki Tüster Nehri'nin o havzanın en büyük nehri olduğunu nakleder.³⁷⁷ Benzer şekilde Sicistân bölgesinde akan en büyük nehri Hindemend olarak aktarır.³⁷⁸ Bunun yanı sıra her bölgeden geçen diğer nehirlerden de bahseder. Örneğin; Fars bölgesinden geçen Tâb, Şîrîn, Şâzekân, Derhîd, Hûbezân, Ratîn, İhşîn, Kürre, Feravâb ve Tîrze gibi nehirler hakkında kısa bilgiler verir.³⁷⁹ Burada Hazar Denizi'ne dökülen en büyük akarsu olan İtil Nehri'ne de değinilir.³⁸⁰

Mes'ûdî eserinde, Akdeniz'e dökülen nehirler bağlamında; Seyhan Nehri (Adana Nehri), Ceyhan Nehri (Misis Nehri), Tarsus Nehri, Antakya yakınlarındaki Asi Nehri'ni sayar. Ayrıca nehir adlarını saymasa da Akdeniz'e Endülüs, Fransa, Slav, Roma ve Rum bölgesinden çıkan başka nehirlerin de aktığını belirtir.³⁸¹ Benzer şekilde, diğer denizlere dökülen nehirleri de ifâde eder. Örneğin; Pontus Denizi'ne (Karadeniz) akan nehirler olarak Don ve Tuna nehirlerini zikreder.³⁸²

Hudûdü'l-Âlem'in anonim müellifi nehirler bahsinde birçok isim zikreder. Serendip dağlarından gelen Humdân, Issık Gölü'ne dökülen İlâ, Mültân şehrinden geçen ve Büyük Deniz'e dökülen Lamgân, Seyhun, Büyük ve Küçük Zap, Belh, Hûzistan bölgesindeki Şûşter, Hazar Denizi'ne dökülen Aras gibi nehirler bunlardan bazılarıdır.³⁸³

İbn Havkal, Zap nehirlerinin Dicle'nin doğusunda bulunan iki uzun akarsu olduğundan bahseder. Bu iki nehrin ortasında kalan alanda geniş yaylalar bulunduğunu aktarırken mezkûr nehirlerin kaynağını Azerbaycan'ın güneyi olarak nakleder.³⁸⁴ Ayrıca yazar, Hazar bölgesini aktardığı bölümde İtil Nehri hakkında da ayrıntılı bilgi verir. Bu nehrin Hazar Denizi'ne döküldüğü belirtilir. Renginin Hazar

³⁷⁷ İstahrî, **a.g.e.**, s. 96.

³⁷⁸ İstahrî, **a.g.e.**, s. 214.

³⁷⁹ İstahrî, **a.g.e.**, s. 121-123.

³⁸⁰ İstahrî, **a.g.e.**, s. 199.

³⁸¹ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 55.

³⁸² Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 60.

³⁸³ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 23-32.

³⁸⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 190.

Denizi suyundan farklı olduğundan bahsedilen nehrin, bir rivâyete göre 70 küsur kola ayrıldığı ifâde edilir.³⁸⁵

Mukaddesî, büyük nehirleri sıralarken *Meraklar Kitabı*'nda tasvir edilen nehirlerin yanında Seyhun, Seyhan, Ceyhan, Beredân (Tarsus Nehri), Aras, Nehrû'l Melik (Samur Nehri), Kârûn (Tüster) nehirlerini de zikretmektedir. Ayrıca daha küçük olarak tanımladığı pek çok nehrin de ismini aktarmıştır.³⁸⁶

Nasır-ı Hüsrev ise Asi Nehri'nin ne sebeple bu adı aldığından bahseder. Müellif, bu akarsuyun İslâm topraklarında doğup kâfirlerin şehirlerine aktığını ve isminin bu sebeple Asi olduğunu kaydeder.³⁸⁷ Ayrıca Basra yakınlarında birbirine karışan Übülle ve Ma'kıl nehirlerinden bahseder.³⁸⁸

İdrîsî, bilinen dünya ve yerleşim yerleri hakkında ayrıntılı bilgi aktarırken büyüklü küçüklü pek çok nehir ismi zikreder. Tanca yakınlarındaki Sefdid ırmağı, Cebelitârik Boğazı yakınlarındaki Tarif Adası'ndan akan küçük bir nehir, Cezîretü'l-Hadra'daki Bal Nehri, Toledo, Talbira ve Lizbon'dan geçerek denize dökülen Taca Nehri, Rum diyarından gelen Obra Nehri, okyanusa dökülen Kurtuba Nehri, Gıranada'nın içinden geçen Hadruva Nehri, Palermo yakınlarındaki Hazzan'dan çıkan Vadi'l-Emir Nehri, Antakya civarındaki Asi Nehri, Rum ülkesinde akan Seyhan ve Ceyhan nehirleri, Tuna bunlardan bazılarıdır.³⁸⁹

Nehirlere dâir fazla mâlûmat içermeyen Gırnâtî'nin eserine bakıldığında, İtil Nehri hakkında bilgi aktarıldığı görülür. Aktarımlarında kendi seyahat ve gözlemlerine dayanan müellif, bu nehrin suyunun siyah olduğunu nakleder. Bunun yanı sıra mezkûr nehrin suyunun tatlı ve berrak olduğu belirtilir. Eserden; Sakâlîbe Nehri olarak da adlandırılan İtil Nehri'nde sayıları balıklardan çok olan zararsız siyah yılanlar olduğu bilgisi öğrenilmektedir.³⁹⁰ Ayrıca müellif, Dicle'nin bir kolu olan Düceyl Nehri'nden de bahseder.³⁹¹

³⁸⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 298, 301, 302.

³⁸⁶ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 39.

³⁸⁷ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 18.

³⁸⁸ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 138.

³⁸⁹ İdrîsî, **a.g.e.**, s. 20, 23, 25, 31-32, 33, 40-41, 47, 72, 102, 103, 125.

³⁹⁰ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 195-196.

³⁹¹ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 111-112.

Akarsular hakkında müstakil bir bölüm içeren Ebü'l-Fidâ'nın eserinde, nehirlerin güzergâhları enlem ve boylam bilgileri aktararak betimlenmiştir. Bu nehirler; Susü'l-Aksâ, Melviyye, İşbiliyye (Sevilla), Roma (Tiber), Ebu Futrus, Ürdün, Yermük, Hama, Ceyhan, Seyhan, Ankara, Herakle (Ereğli), Şirin, Mesrukan Tüster, Tab, Sekka, Hindmend, Aras, Kür, Cürcan, Seyhun, Tuna, Dinyeper, Don, İtil gibi nehirlerdir.³⁹²

Görüldüğü üzere her müellif, kendi yapıtının iç mantığına dayalı olarak çeşitli önemli nehirleri zikretmektedir. Bu şekilde; İstahrî gibi yalnızca İslâm topraklarından bahseden müellifler, kendilerini bu topraklarla sınırlarken; Gırnâtî ve Nasır-ı Hüsrev gibileri gezip gördüğü yerleri aktarmakla yetinmiş; İdrîsî gibileri ise dünyadaki bütün nehirleri anlatma gâyesi ile doğudan batıya, elde edebildiği tüm mâlûmatı aktarmaya çalışmıştır. Burada, *Meraklar Kitabı* müellifinin daha çok doğu bölgesine yönelik aktarımlar yapmış olması dikkat çeker.

³⁹² Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 56-72.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GÖLLER

3.1. Göller

Meraklar Kitabı'ndan sosyal, ekonomik ve siyâsî anlamda önem arz eden denizler ve su kaynağı olmasının yanı sıra ulaşım için de stratejik önemi hâiz olan nehirler hakkında ayrıntılı tasvire ulaşılabildiği gibi; tatlı su kaynağı olarak ehemmiyeti olan göller konusunda da veri elde edilebilmektedir. Eserde müellif, iki ayrı sayfada çeşitli göllere âit diyagramlar aktarmıştır. Bu diyagramların ilkinde beş; ikincisinde ise sekiz ayrı göl tasviri yapılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada; görsel olarak tasvir edilmeyen ancak hakkında açıklama bulunan pek çok göl ismi de zikredilmektedir.

Diyagramlarda aktarılan göllerin hepsinin düzgün yuvarlaklar şeklinde temsil edildiği görülmektedir. Müellif, diğer çizimlerde olduğu gibi burada da yeryüzü şekillerinin gerçek ölçü ve ayrıntılarını dikkate almaz. Ayrıca eserde göller, coğrafi konumlarından bağımsız şekilde, rastgele bir sıra ile tasvir edilmiştir.

Şekil 3.1.'de gösterilen ilk diyagramın sol üst köşesinde temsil edilen göl, Fars bölgesindeki Baktigan Gölü'dür. Uzunluğu 20 fersah olarak verilmiştir. Onun sağ tarafında ise Alkhan isminde, tuzlu olduğu belirtilen Fars diyarından başka bir göl temsil edilmektedir.³⁹³

Mezkûr diyagramın ortasında tasvir edilen göle bakıldığında, en dikkat çeken kısım; “*nehir*” etiketiyle temsil edilen pek çok kolun bu göl tasvirinde birleştirilmiş olmasıdır. Issık Gölü³⁹⁴ olarak adlandırılan bu gölün Türklerin topraklarında ve Chigil çadırlarının yanında olduğu belirtilir.

³⁹³ An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities, s. 490.

³⁹⁴ Modern Kırgızistan'daki muazzam Issık Kul Gölü'nün ayırt edici diyagramından Orta Asya hakkında önemli bilgiler alınabilmektedir. Zira İpekyolu gezginleri, Çin'e giden rota üzerindeki bu bölgeyi iyi tanımaktaydı. Öyle ki Philippe Forêt ve Andreas Kaplony tarafından te'lif edilen *The Journey of Maps and Images on the Silk Road* isimli İpekyolu hakkındaki ünlü kitabın kapak fotoğrafında *Meraklar Kitabı*'nın Issık Gölü diyagramının yer aldığı bilinmektedir. Ancak bu diyagramda, Çin'e yönelik bir güzergâhtan söz edilmemektedir. Bu durum; Arap coğrafya literatüründe İpek Yolu ile ilgili bilgilerin yetersiz olmasının bir örneği olabilir. Bunun yanı sıra bu

Şekil 3.1. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan merkezdeki Issık Gölü ile Dünya'daki Göller Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. (Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 40b, copied ca. 1200.)

bilgi eksikliği; IX. ve X. yüzyıllarda İpek Yolu'nun önemindeki keskin düşüşün bir yansıması olarak da görülebilir. Rapoport-Savage-Smith, **a.g.e.**, s. 203.

Şekil 3.2. *Meraklar Kitabı*'nda mevcut olan Dünya'daki Göller Diyagramı-Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal metinden alınmıştır. Oxford, Bodleian Library, MS Arab. c. 90, fol. 41a, copied ca. 1200.

Diyagramın yanına iliştirilmiş notlardan, bu gölün tuzlu olduğu ve ona akan yedi ayrı akarsuyun olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca gölün çevresinin Peçen Türklerinin hâkimiyetinde olduğu bilgisine, ilgili notlardan ulaşılmaktadır. Buna göre gölün çevresini dolanmak 10 gün sürmektedir. Peçen Türkleri her yıl bu gölü tavaf ederek onların oldukça soylu kabul ettikleri dînî bir kutlama yaparlar.³⁹⁵

Diyagramın sağ alt köşesinde Kub Nehri olarak ifâde edilen, ancak hangi nehir olduğu tanımlanamamış³⁹⁶ bir göl yer almaktadır. Metinde, sıcaklığından dolayı bu gölün içine girilemediğinden ve üzerinden geçen her kuşun ise yere düştüğünden bahsedilir.³⁹⁷

Mezkûr göller diyagramında son olarak, sol alt köşede temsil edilen Zarah Gölü görülmektedir. Bu gölün Sicistan³⁹⁸ bölgesinde olduğu aktarılır. Ayrıca birçok nehir buraya aktığı için büyük bir göl olduğundan bahsedilir.³⁹⁹

Meraklar Kitabı'nda tasvir edilen, göller hakkında bir grup temsile daha rastlanılmaktadır. Şekil 3.2.'de temsil edilen ilk göl, sol üst köşede “b-h-v-r-y-h” harfleriyle ifâde edilen, Rum ülkesinde olduğu belirtilen bir göldür. Sağ üst köşede ise yine Rum ülkesine âit Nikomedia⁴⁰⁰ Gölü tasvir edilmiştir. Bu iki gölün hemen altında yine Rum ülkesinden Nutiyah Gölü⁴⁰¹ bulunmaktadır.⁴⁰²

Benzer şekilde şeklin sağ ortasında bulunan ve içinde bir ada ve dağın bulunduğu Lithada Gölü dikkat çeker. Rum topraklarında bulunan bu gölün uzunluğu 10 mildir ve genişliği de aynı ölçülerdedir. Metne göre bu göl denize akmaktadır.⁴⁰³

³⁹⁵ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

³⁹⁶ İlk Arap coğrafyacılar tarafından; Hazarların büyük şehirlerinden biri olan Khamlij isminin bozunuma uğramış hâli veyâhut Hazar başkentinin isimlerinden biri olabileceği düşünülmektedir. Bkz. **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

³⁹⁷ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

³⁹⁸ Günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içinde kalan tarihî bölge. Osman Gazi Özgüdenli, “Sistan”, **DİA**, XXXVII, 274-276.

³⁹⁹ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

⁴⁰⁰ Günümüzde Türkiye sınırları içinde bulunan Kocaeli şehri.

⁴⁰¹ Anadolu’da olduğu düşünülen ancak tanımlanamayan bir göl.

⁴⁰² **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

⁴⁰³ Burada kastedilen yer muhtemelen Lithada körfezidir. Meşhur Maliakos Korpos olduğu düşünülmektedir. **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

Şeklin sol ortasında bulunan ve içinde bir kara parçasıyla temsil edilen göl ise Rum toprağının önemli stratejik konumlarından biri olan İznik Gölü'dür. Orta bölümün alt kısmında tasvir edilen göl ise suyu tatlı olan ve 10 fersah uzunluğunda olduğu belirtilen, adı verilmemiş bir göldür.⁴⁰⁴

Şeklin sağ alt köşesinde Fars'ın Şiraz bölgesinde bulunan Meherlu Gölü tasvir edilmiştir. 12 fersah uzunluğunda olan bu gölün tuzlu olduğu belirtilir. Son olarak sol alt köşede yine 12 fersah uzunluğunda olduğu aktarılan Mur Gölü görülmektedir.⁴⁰⁵

Eserde diyagram olarak verilmemiş ancak metin kısmında zikredilen başka göllere de rastlanılmaktadır. Azerbaycan bölgesinde, tuzlu bir göl olarak adlandırılan Urmiye Gölü;⁴⁰⁶ Rum ülkesinden Basiliyun Gölü; Fars'ta büyük olarak vasıflandırılan Arzan Gölü; Oğuz Türklerinin yaşadığı alanda bulunan, tuzlu, uzunluk ve genişlik olarak bir aylık yol alacak kadar büyük olan, öyle ki dünya üzerindeki en büyük göl olarak ifade edilen ismi verilmemiş bir göl;⁴⁰⁷ Buttam Dağları'nın yakınında 50 fersah uzunluğundaki Rey Gölü; Mağrip'te olduğu bilinen, içinde birçok balığın bulunduğu bir göl; 10 fersah uzunluğunu geçen, tuzlu Van Gölü; çevresinde yerleşimin iyi olduğu, güzel bir doğası ve balık bolluğu bulunan Taberiye Gölü; Çin yakınlarında, çevresi 70 mil olan bir göl; Buhara ile Tirmizi arasında 40 fersah uzunluğunda bir göl metinde aktarılan göllerden bazılarıdır.⁴⁰⁸

Metinde göller hakkında tarihsel bilgilerin ve varsayımların da aktarıldığı görülür. Örneğin; İskenderiye Gölü etiketinin yanında şöyle bir bilgiye rastlanılmaktadır: *“O, vergisini şaraptan alan Mukavkıs'ın kızının bağlarıyla kaplıydı. Bir zamanlar bu kız, şarabın etkisi altındayken bir öfke nöbeti içinde bu bölgeyi denizden gelen bir körfez ile doldurdu. Bu göl, İbnü'l Mudebbir Mısır'a gelip*

⁴⁰⁴ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

⁴⁰⁵ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 490.

⁴⁰⁶ Bu gölde, Ölü Deniz'de olduğu gibi, balık ve hayvanların yaşamadığı belirtilir. **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 491.

⁴⁰⁷ Yeryüzündeki en büyük göl olarak ifade edilmesine rağmen diyagram olarak tasvir edilmemiş olması dikkat çekicidir. Öyle anlaşılmaktadır ki; Oğuz Türkleri'nin uzak diyarlarda yaşadığı algısı, *Meraklar Kitabı* için de geçerli olmalıdır.

⁴⁰⁸ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 491-492.

*bu ağzın kapatılmasını emredinceye kadar vardı ve bundan sonra arazi yeniden ortaya çıktı. Burası günümüzde Benî Kurra tarafından iskân edilmektedir.”*⁴⁰⁹

Buna benzer şekilde; içinde hayvanların yaşamadığı tuzlu bir gölden bahsedilir. Müellif bu gölün etrafında, açık tenli ve yakışıklı insanların yaşadığını aktarır. Hatta bu insanların Yunus Peygamber'in arkadaşları olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu belirtir. Ancak o gölün arkasında yaşayan bu halka hiç kimse ulaşamamıştır.⁴¹⁰

Göller hakkında diğer İslâm coğrafyacılarının neler aktardığına bakıldığında; Ya'kubî'nin karasal bölgelere dâir anlatımında yalnızca bazı göllere kısaca değindiği görülür. Ürdün Nehri'nin doğduğu, Taberiye civarında bir göl; Nil Nehri'nin bir kolunun döküldüğü belirtilen Tinnis Gölü bunlardan bazılarıdır.⁴¹¹

İbn Rüste, denizler ve nehirler bahsine ayrı bölümler ayırmasına rağmen göllerle alakalı mâlûmata hemen hemen hiç değinmez. Yalnızca; Dımaşk Nehri'nin döküldüğü bir Dımaşk Gölü bilgisi gibi oldukça yüzeysel bazı örneklerle rastlanmaktadır.⁴¹²

Kudâme b. Ca'fer göller hakkında nispeten daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Yazar, uzunluğu 18, etrafı 33 mil olarak belirtilen Taberiye Gölü'nden Asi Nehri'nin çıktığını aktarır. Ayrıca Taberiye Gölü'nden çıkan bir başka kolun ise Lut Gölü'ne döküldüğü bilgisini verir. Belh Nehri'nin aktığı Aral Gölü, Sindima Adası'ndaki bir göl, Emrabus şehrinde mevcut bir göl müellifin zikrettiği göller arasındadır.⁴¹³

İstahrî'de, eserin karasal bölgelere odaklanması sebebiyle, göllere âit bilgi çok dağınıktır. Eserde; Lut kavminin şehrinde olan Zugar Gölü (Mutanna), Nil Nehri tarafından beslenen ve yazın nehrin sularının artmasıyla tatlı hâle gelen Tinnis Gölü, Fars bölgesinde bulunup suyu acı olan Bahtikân ve suyu tatlı olan Deşt-i Erzen gölleri, yine tuzlu göller olan Tevvez ve Cenkân, Azeybaycan bölgesindeki suyu tuzlu olan Urmiye Gölü, Sicistan'da Zereh Gölü, Ceyhun'un döküldüğü Harzem

⁴⁰⁹ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 492.

⁴¹⁰ **An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities**, s. 491.

⁴¹¹ Ya'kubî, **a.g.e.**, s. 103, 111.

⁴¹² İbn Rüste, **a.g.e.**, s. 110.

⁴¹³ Kudâme b. Ca'fer, **a.g.e.**, s. 145-147.

Gölü gibi önemli göller zikredilir.⁴¹⁴ Ayrıca Zenc topraklarının ve Rum diyarının ötesinde de göller olduğu ancak hem sayıca çok olmaları hem de küçük olmaları sebebiyle bunların aktarılmadığı bildirilir.⁴¹⁵

Mes'ûdî, bazı nehir güzergâhlarını verirken gölleri zikreder. Örneğin; Asi Nehri'ni târif ederken önce Kadeş Gölü, ardından Afamîye Gölü'ne uğradığını, suyun Antakya civarında Cenderas isimli bir gölden gelen başka bir akarsu ile birleşerek denize döküldüğü belirtilir.⁴¹⁶ Benzer şekilde Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğünü aktarır.⁴¹⁷ Bunun yanı sıra çok acı ve tuzlu olduğu belirtilen Lut Gölü, Ürdün akarsuyunun çıktığı Taberiye Gölü, büyük ve tuzlu bir göl olarak zikredilen Kebudan da bu eserde nakledilen göller arasındadır.⁴¹⁸

Hudûdü'l-Âlem'in müellifi, ele aldığı havzalar hakkında olabildiğince fazla coğrafi mâlûmat aktarmıştır. Bu bağlamda eserden göllere dâir detaylı veriler elde edilebilmektedir. Yazara göre dünyadaki tuzlu göl sayısı 11'dir; tatlı göl sayısı ise bilinmemektedir. Tuzlu göller; Mavatis, Kabuzan, Ölü Deniz, Nüvîta, Samâti, Yûn, Şiraz yakınlarındaki Basfahri, Cenkan, Becekan, Tuz-Kül, Issıq Kul'dür. Tatlı göller arasında ise yedi tanesinin meşhur olduğu belirtilir. Bunlar; Tinnis, Taberiye, Rum diyarındaki Tintiye, Riyas Gölü, Erzen Gölü, Zarah Gölü, Daryaje Gölü'dür.⁴¹⁹

İbn Havkal'ın bölgesel anlatımlarında kısa bahisler şeklinde göllerden bahsedildiği görülmektedir. Mağrip bölgesinin anlatıldığı kısımda okyanustan çıkan küçük bir göl olarak Aryağ Gölü verilmiştir.⁴²⁰ Mısır bölgesinin anlatıldığı bölümde Akna Gölü, Nil Nehri taşıdığı tatlılaştığı belirtilen Tinnis Gölü; Şam bölgesinde Taberiye Gölü, Ölü Deniz olarak adlandırılan Zügar civarındaki göl; Fars havzasında Bahtikan Gölü; Ermenistan civarındaki Urmiye Gölü; Ceyhun Nehri'nin döküldüğü belirtilen Harezmi Gölü eserde zikredilen önemli su coğrafyalarıdır.⁴²¹

⁴¹⁴ İstahrî, **a.g.e.**, s. 12, 56, 123, 124, 180, 214, 253

⁴¹⁵ İstahrî, **a.g.e.**, s. 7.

⁴¹⁶ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 55.

⁴¹⁷ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 59.

⁴¹⁸ Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 64.

⁴¹⁹ **Hudûdü'l-Âlem**, s. 6-8.

⁴²⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 79.

⁴²¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 140-141, 152, 161, 221, 261, 358.

Coğrâfî bölgeleri tarihsel bağlamları içinde sosyal, iktisâdî verileri sunarak ele alan Mukaddesî'de ise şu göller zikredilir; Ölü Deniz, Ceyhun'un döküldüğü Harezmi Gölü (Aral Gölü), Taberistan Gölü, Batâih bölgesindeki göller, Ürdün Nehri'nin oluşturduğu Kades bölgesindeki bir göl, Tinnis bölgesinde bir göl, Kirman civarındaki Zereh Gölü, Erminiye'deki Erciş (Van) Gölü, Maşrîkan Nehri'nin oluşturduğu bir göl, Fars bölgesindeki Bahtikân, Deşt-i Erzin, Kâzerûn, Cenkân, Bâfehûye gölleri.⁴²²

Nasır-ı Hüsrev'in seyahat notlarını içeren ünlü eserinde bazı göllere atıf yapılmış; gözlemlere dayanan açıklamalar eklenmiştir. Eserde; kıyısında Taberiye şehrinin olduğu bir gölden bahsedilir. Gölün uzunluğu altı, genişliği üç fersah olarak verilir. Suyu berrak ve güzel olan gölde birçok balık yaşamaktadır. Ayrıca şehrin etrafını saran surun, göl etrafında devam etmediği belirtilir. Bunun yanı sıra Taberiye Gölü'nün sularının döküldüğü Lut Gölü'nden bahsedilir. Suyu ise acı olarak nakledilir.⁴²³

İdrîsî'nin eserinde göllere âit bilgi sınırlı ve dağınıktır. Öncelikle Kurtuba Nehri'ne kaynaklık teşkil eden bir gölden bahsedilir. Bunun yanı sıra Tarant şehrinin kuzey doğusunda bulunan bir göl aktarılır. Müellif, Fırat Nehri'nin Erzurum dağlarındaki Gazale Gölü'nden çıktığını belirtir. Dineper Nehri'nin kaynağı olarak ise Tarmi Gölü'nü gösterir. Son olarak eserde; Komaniye'nin kuzeyinde bulunan Ganun Gölü'nden bahsedilir. Bu göle sekiz tane nehir aktığı ve gölün her zaman buzlu olduğu belirtilir. Bu gölden, kendisinden zamk elde edilen bir balığın yaşadığı aktarılır.⁴²⁴

Gırnâtî mezkûr eserinde göllere hemen hemen hiç değinmez. Efsanevî meseleleri de çalışmasının konusu yapan müellif, sadece Bakır isimli bir şehirde, içinden cinlerin çıktığı testilerin gömülü olduğu bir gölden bahseder.⁴²⁵

İslâm coğrafyacıları içinde göller hakkında en ayrıntılı mâlûmat veren müelliflerden biri Ebü'l-Fidâ'dır. Onun eserinde yeryüzündeki göllere dâir ayrı bir

⁴²² Mukaddesî, **a.g.e.**, s.36, 69, 122, 198, 216, 290, 339, 394, 429, 462.

⁴²³ Nasır-ı Hüsrev, **a.g.e.**, s. 25-27.

⁴²⁴ İdrîsî, **a.g.e.**, s. 40, 91, 105, 214, 231.

⁴²⁵ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 86-91.

bölüm bulunmaktadır. Konuya “göl” ifadesinin tanımıyla başlayan yazar, bilinen dünyanın çeşitli bölgelerinden bahsettiği gölleri, enlem ve boylam bilgileriyle beraber ele alır. Mezkûr eserde anlatılan göller şunlardır; Kûrâ Gölü, Sudan Gölü, Tatlı Tunus Gölü, yine Tunus bölgesindeki tuzlu suyu olan bir göl, Feyyum Gölü, Nestera Gölü, Dimyat-Tinnis Gölü, Zügar Gölü (Ölü Deniz), Taberiye Gölü, Banyas Gölü, el-Bikâ Gölü, Dımaşk Gölü, Kadeş Gölü, Afamiye Gölü, Antakya Gölü, Erciş Gölü (Van Gölü), Tela Gölü, Irak Bahâihi gölleri, Fars gölleri başlığında ele alınan Deşt-i Erzen ve Çigan gölleri, Zere Gölü, Harezmi (Aral) Gölü.⁴²⁶

Diğer İslâm coğrafyacıları incelendiğinde genel îtibâriyle göllere dâir bilginin oldukça dağınık olduğu görülmektedir. Ayrıca bazı müelliflerde göller hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Çoğu ise, karasal bölgeleri betimlerken göllere atıfta bulunur. Bunun yanı sıra *Hudûdü'l-Âlem*'in anonim müellifi ve Ebü'l-Fidâ'nın eserlerinde, *Meraklar Kitabı*'nın yapısına benzer şekilde, dünyadaki göllere dâir ayrı kısım ve bölümlerin ele alındığı görülmektedir. Ancak bu eserlerin hacimleri dikkate alındığında, göllere ayrılan kısmın oldukça kısıtlı ve yetersiz olduğu fark edilmektedir.

Meraklar Kitabı yazarı, iki ayrı sayfada birçok göl diyagramını birleştirerek göller meselesine verdiği önemi gözler önüne serer. Müellif, suyun mizacına ve faydalarına, tatlı su kaynaklarının önemine dâir kaleme aldığı bilgilerle nehirler ve göller bahsini de denizler meselesi kadar önemseydiğini göstermektedir. Metin bilgisinin yanısıra ihmal etmediği görsel aktarımlar, bunu ispatlar niteliktedir. Bu anlamda; *Meraklar Kitabı*'nın, bahsi geçen diğer coğrafyacıların eserlerinden farklı olarak su ve su yollarına odaklanan bir yapıya sâhip olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

⁴²⁶ Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s.49-55.

SONUÇ

Meraklar Kitabı; XI. yüzyılda, Fâtımîlerin hükmü altında bulunan Kahire’de yazılmış, o zamana kadar bilinen dünyayı farklı veçheleriyle inceleyen anonim bir kaynaktır. 1020-1050 yılları arasında yazılan bu eserin günümüze ulaşan, birçok renkli resim ve diyagram içeren nüshası, XII. yüzyılda Mısır’da te’lif edilmiştir.

Mezkûr eser, gökyüzü ve yeryüzü olmak üzere iki ayrı dünyayı anlatan iki kitaptan oluşmaktadır. Göksel ve dünyevî alanın birbirini etkilediğine inanan müellif için bu iki kitap birbirinin tamamlayıcısı gibidir. Yerkürenin anlatıldığı ikinci kitaba bakıldığında bu bölümün; kendi içinde uyumlu, bağımsız bir coğrâfî eser olduğu görülmektedir. Coğrâfî veri içeren bu kısmın ise Fâtımîlerin dünyaya bakış açısını betimleyen bir târihî kaynak niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Zîra bu kaynak eser; Akdeniz, Afrika, Doğu Asya ve Orta Doğu hakkında verdiği veriler ile literatüre içerik açısından katkı sunarken, coğrâfî materyallerin sunumu hakkında kökten ve yepyeni bir yaklaşım tarzını da gözler önüne sermektedir.

Fâtımîler, Müslümanların kurtuluşu için evrensel bir misyona sâhip olduklarına inandıklarından, dünyanın Doğu ve Batı topraklarını fethetmeyi kendilerinin kaderi olarak telâkkî ediyorlardı. 969’da Mısır’ın ele geçirilmesi, Sünnî Abbâsî Halifelerinin devrilmesine yönelik ilk adım olarak görülmekteydi. Sonraki süreçte dünyaya açılma stratejilerini ise deniz yolu üzerinden kurgulamaktaydılar. Dikkatle okunduğunda *Meraklar Kitabı*’nda bulunan; Akdeniz’e, Ege’ye, Hint Okyanusu’na ve dolayısıyla Hindistan ve Çin’e dâir çizimlerin temelinde dünyaya hâkim olma fikrinin olduğu anlaşılmaktadır.

Meraklar Kitabı’nın deniz alanına yüklediği anlam, Ortaçağ’da yazılan diğer coğrâfî kaynaklar incelendiğinde ziyâdesiyle ortaya çıkmaktadır. Zîra diğer müelliflerin kartografik verileri aktarmakla yetindiği görülürken, Kahireli anonim müellifin belli unsurları ön plâna çıkarma şekli nazar-ı dikkati celbetmektedir. Bu eserde; Akdeniz gemiler, limanların kapasitesi, kale surları gibi askerî unsurlarla iç içe yansıtılırken; Hint Okyanusu’nun, ulaşılması gereken uzak ülkelere açılma havzası minvalinde ele alınması Fâtımîlerin dış siyâseti ile birebir ilişkilidir. Zîra Fâtımîlerin Hint Okyanusu’ndaki stratejileri, fetih siyâsetiyle değil; İsmâilî akîdenin

uzak coğrafyalara ulaştırılması yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Örneğin; Hint Okyanusu haritasında Aden şehri ön plana çıkarılmış, Hindistan ve Çin'e açılan bir kapı mâhiyetinde ele alınmıştır.

Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki, diğer kaynaklarda İslâm topraklarını kapsayan kıyılar daha ayrıntılı ele alınmıştır. Ancak *Meraklar Kitabı*'nın bazı çizimlerinde, Fâtımîlere âit bölgeler hakkında yeterli bilgi alınamazken, Bizans Devleti'nin Ege kıyıları hakkında oldukça detaylı bir anlatımla karşılaşılır. Bunu Fâtımîlerin, Bizans toprakları hakkında tasarladığı dış siyasetin bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

Bunun yanı sıra eser incelendiğinde, Kahireli anonim müellifin; suyun mizacıyla ilgili önemli açıklamalarda bulunduğu, suyun yararlarına ve tatlı su kaynaklarının önemine dâir uzun bir bölüm kaleme aldığı görülmektedir. Eserin nehirler ve göller bahsinde; siyâsi emellere yönelik çıkarım yapılabilmesinin yanı sıra tatlı su kaynaklarının tarımda, sosyal hayatta ve sağlık alanındaki önemine de vurgu yapılmaktadır. Böylece eser, su kaynaklarına yaptığı vurguyu koruyarak; bu havzaların farklı alanlardaki yansımalarına da değinmektedir. Ayrıca yine başka bir bakış açısıyla; uzun nehirler, ulaşım ağları olarak değerlendirilip önemli güzergâhların ana unsurları olarak ele alınmıştır. Örneğin İndus ve Ganj Nehri diyagramı; İpekyolu dışında Çin'e giden alternatif bir yol önermesiyle, oldukça özgün bir perspektif sunar.

Dikkat çeken bir başka durum; müellifin, gerçek kıyı şeritlerinin tasvirinde kasıtlı bir soyutlamayı tercih etmiş olmasıdır. Eserde, yer adlarının haritada gösterilmesi fazlasıyla önemsenmiş ve eksiksiz bir çizimin mümkün olamayacağı belirtilerek temsîlî çizimlerin daha doğru olacağı vurgulanmıştır. Diğer haritalarda olmadığı kadar çok sâhil şehri isminin aktarılması sâyesinde, soyut olmalarına rağmen, bu çizimler gemi yolculuğu yapan birine yardım edebilecek kadar zengin mâlûmat içermektedir.

Öyle anlaşılmaktadır ki; *Meraklar Kitabı*'nın coğrâfî materyalleri Fâtımî Hilâfeti'ni; Doğu Akdeniz, İndus Vadisi ve Doğu Afrika kıyılarında askerî ve dînî otoriteyi sağlamayı amaçlayan küresel bir deniz gücü olarak tasvir etmektedir.

Sunduğu bilgiler ve içerdği renkli harita ve diyagramlar sâyesinde Fâtımîlerin dünyayı algılama ve fetih hareketlerine dâir stratejilerinin anlamlandırılmasına yardımcı olan bu kaynak eser, 2000’li yılların başlarında keşfedilmiş; ancak Türkiye’deki ilmî çalışmalarda henüz bu esere temas edilmemiştir. Yossef Rapoport ve Emilie Savage-Smith tarafından gün yüzüne çıkarılan bu eser, daha önceki çalışmalarda, Kahireli anonim müellifin etkilendiği varsayılan bazı coğrafyacılardan eserleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Ancak bu tezde; bu eserin yazıldığı dönemin önemli coğrafyacılardan tespit edilerek mukayese yoluna gidilmiş ve *Meraklar Kitabı*’nın kartografik anlayışının diğer eserlerden ciddî bir farkının olduğu ortaya çıkarılmıştır. Böylece burada; Kahireli müellifin eserini ortaya koyma amacına yönelik yeni bir bakış önerilmektedir. Bu sebeple bu çalışma, *Meraklar Kitabı*’nın bakış açısına yönelik yeni bir açıklama sunar.

Tez çalışmasının sınırları gereği, *Meraklar Kitabı*’nın göksel dünyayı tasvir eden ilk kitabı, bu çalışmada ele alınmamıştır. Bu birinci kitap, başka bir akademik çalışmada değerlendirilmeyi beklemektedir.

Harita çizimleri; tarih boyunca, devletler için hangi hususların önemli veyâhut önemsiz olduğunu göstererek, bu devletlerin gelecek hakkındaki stratejilerine dâir önemli bilgiler edinilmesini sağlayan materyaller olmuşlardır. Bu anlamda *Meraklar Kitabı* için; Fatımî Devleti’nin fetih hareketlerine dâir politik anlayışı gösterdiği ifade edilebilir. Mezkûr kaynak eserden hareketle ortaya koyulan bu çalışma, bir dönem Akdeniz’de önemli bir güç hâline gelmiş Fâtımîlerin yayılma ve fetih politikalarının daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Ağarı, Murat:	“Ya’kubî”, DİA , XLIII, 287-288.
Ahmad, Sayyid Maqbul:	“Coğrafya”, DİA , VIII, 50-62.
Altan, İbrahim:	“Kelbîler”, DİA , XXV, 206-207.
An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities:	ed. Yossef Rapoport, Emilie Savage-Smith, Boston 2014.
Anonim:	Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik ile’l-Magrib , Türkçe trc. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul 2008.
Avcı, Casim:	“Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin”, DİA , XXIX, 353-355.
Azamat, Nihat:	“Nâsır-ı Hüsrev”, DİA , XXXII, 395-397.
Belke, Klaus:	“Bithynien und Hellespont”, Tabula Imperii Byzantini , XIII, Wien 2020, 998-999.
Black, Jeremy, Anthony, Green:	Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü Tanrılar İfritler Semboller , haz. Necdet Hasgöl, İstanbul 2003.

Bozkurt, Nebi:	“Nûbe”, DİA , XXXIII, 222-223.
Brett, Michael:	Fâtımî İmparatorluğu , Türkçe trc. Fatih Yücel, İstanbul 2021.
Cilacı, Osman:	“Ahbârü’s-Sîn ve’l-Hind”, DİA , I, 493.
Çelebi, İlyas:	“Ye’cûc Me’cûc”, DİA , XLIII, 373-375.
Duman, Aslı Can:	“Çin Tarihinde Deniz Haydutluğu Olgusu ve 鄭一嫂 Zheng Yi Sao”, Şarkiyat Mecmuası , 38, İstanbul 2021, s. 1-24.
Ebû Muhammed Gırnâtî:	Gırnâtî Seyahatnamesi , haz. ve trc. Fatih Sabuncu, İstanbul 2011.
Ebü’l-Fidâ:	Ebü’l-Fidâ Coğrafyası , Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.
Esin, Emel:	“Amuderya”, DİA , III, 98-99.
Eyice, Semavi:	“Cami”, DİA , VII, 56-90.

Fayda, Mustafa:	“Dehlek”, DİA , IX, 105-106.
Fazlıoğlu, İhsan:	“Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”, DİA , XVI, 224-227.
Fehd, Tevfik:	“İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, DİA , XXII, 124-126.
Foss, Clive:	“Strobilos”, Oxford Dictionary of Byzantium , ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, New York 1992, 1967-1968.
İbn Havkal:	10. Asırda İslâm Coğrafyası , Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.
İbn Rüste:	el-A'lâku'n-Nefise , Türkçe trc. Ali Fuat Eker, Ankara 2017.
İdrîsî:	Kadim Dünya Coğrafyası , Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2021.
İstahrî:	Ülkelerin Yolları , Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2015.
Kallek, Cengiz:	“Kudâme b. Ca'fer”, DİA , XXVI, 311-312.
Kavas, Ahmet:	“Mehdiye”, DİA , XXVIII, 387-389.

Kavas, Ahmet:	“Zeyla””, DİA , XLIV, 350-352.
Kılıç, Hulusi:	“Harîrî”, DİA , XVI, 191-192.
Kudâme b. Ca’fer:	Kitabü’l-Harac , Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.
Kurtuluş, Rıza:	“Hudûdü’l-Âlem”, DİA , XVIII, 304.
Küçük, Cevdet:	“Erzurum”, DİA , XI, 321-329.
Külzer, Andreas:	“Ostthrakien (Eurōpē)”, Tabula Imperii Byzantini , XII, Wien 2008, 645-648.
Mesûdî:	Kitâbü’t-Tenbih ve’l-İşraf , Türkçe trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2018.
Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî:	İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm) , Türkçe trc. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
Nasır-ı Hüsrev:	Sefernâme , Türkçe trc. Abdülvehhab Tarzi, Ankara 1950.

Öz, Mustafa, Mustafa Muhammed, eş-Şek'a:	“İsmâiliyye”, DİA , XXIII, 128-133.
Özaydın, Abdülkerim:	“Ebü'l-Fidâ”, DİA , X, 320-321.
Özaydın, Abdülkerim:	“Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, DİA , XXXII, 119-121.
Özcan, Azmi:	“Mültan”, DİA , XXXI, 547-548.
Özdemir, Mehmet:	“Ebû Hâmid el-Gırnâtî”, DİA , X, 128-130.
Özgüdenli, Osman Gazi:	“Sîstan”, DİA , XXXVII, 274-276.
Öztürk, Murat:	Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti , İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
Öztürk, Murat:	“Yahyâ b. Saîd el-Antâkî'nin Târîh'inde Bahrî Seferler, Denizcilik ve Nil Nehri”, Şarkiyat Mecmuası , 39/2021, s. 183-202.
Öztürk, Murat:	“Zâhir el-Fâtımî”, DİA , XLIV, 88-89.
Planhol, Xavier de:	“Hazar Denizi”, DİA , XVII, 109-113.

Rapoport, Yossef, Emilie, Savage-Smith:	Lost Maps of the Caliphs , London 2018.
Seyyid, Eymen Fuâd:	“Fâtımîler”, DİA , XII, 228-237.
es-Seyyid, Seyyid Muhammed:	“Feyyûm”, DİA , XII, 514-515.
Strange, Guy Le:	Doğu Hilafetinin Memleketleri , haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul 2015.
Şakiroğlu, Mahmut H.:	“Sicilya”, DİA , XXXVII, 138-139.
Şeşen, Ramazan:	Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı , İstanbul 1998.
Şeşen, Ramazan:	“İbn Havkal”, DİA , XX, 34-35.
Şeşen, Ramazan:	“İdrîsî, Şerîf”, DİA , XXI, 493-495.
Taşağıl, Ahmet:	“Mangışlak”, DİA , XXVII, 569-570.
Tolmacheva, Marina:	“İstahrî”, DİA , XXIII, 203-205.
Tolmacheva, Marina:	“Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, DİA , XXVII, 431-432.

Woodhead, Christine:	“Minorsky, Vladimir Fedorovich”, DİA , XXX, 116-117.
Ya’kubî:	Ülkeler Kitabı , Türkçe trc. Murat Ağarı, İstanbul 2002.
Yavuz, Mehmet:	“Şerîşî”, DİA , XXXIX, 6-7.
Yıldız, Hakkı Dursun:	“Berberîler”, DİA , V, 478-483.